

REPRESENTATIE BINNEN DE NEDERLANDSE HERDENKINGSCULTUUR

*Een onderzoek naar homoseksualiteit in de
Nederland naoorlogse herdenkingscultuur
van 1970-2020.*

Het neerslaan van de protestactie voor de representatie van homoseksuele oorlogsslachtoffers op de Dam gedurende de herdenking van 4 mei 1970. (Bron: <https://winq.nl/articles/224878/geschiedenis-vermoorde-homoseksuelen-behoeven-geen-krans/>)

Student: Dion Merkelbag
Studentnummer: S1021212
Universiteit: Radboud Universiteit Nijmegen
Cursus: Masterthesis
Woordenaantal: 14.076
Begeleider: dr. M.O. Oprel

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave	2
Inleiding.....	3
1. Van marginalisatie tot representatie	10
2. De eerste stappen naar representatie.....	16
3. De strijd binnen representatie	25
Conclusie.....	35
Bibliografie.....	38

INLEIDING

Op 26 januari 2020, tijdens de Nationale Holocaust Herdenking in Amsterdam, maakte premier Mark Rutte zijn excuses aan de Joodse gemeenschap voor het handelen van de overheid tijdens de Jodenvervolgning gedurende de Tweede Wereldoorlog. Hoewel dit voor een gevoel van erkenning zorgde bij een groot deel van de gemeenschap, klonken er ook kritische stemmen aangaande de 75 jaar die het heeft gekost om officieel excuses aan te bieden.¹ Spanningen over de erkenning van slachtofferschap en de inclusiviteit van de nationale herdenking van de Tweede Wereldoorlog in de maatschappij zijn vrijwel jaarlijks een terugkerend thema. Zo ontstond er ophef in 2012 over de herdenkingsroute die de burgemeester van Bronckhorst langs de graven van tien Duitse soldaten wilde lopen, was er in 2013 een nationale discussie over een gedicht over een SS-vrijwilliger dat zou worden voorgelezen bij de Nationale Herdenking op de Dam en werd recentelijk pas, na 15 jaar juridische strijd, het Holocaust namenmonument in Amsterdam geopend.²

Ook onder historici is herdenking en herdenkingscultuur een veelbesproken en uitvoerig onderzocht onderwerp. In 2019 schreef historica Ilse Raaijmakers, bekend van haar proefschrift *De stilte en de storm: 4 en 5 mei sinds 1945*, een artikel voor Historiek getiteld ‘Essentie van 4 en 5 mei bestaat niet’. In dit artikel bespreekt Raaijmakers wat haar proefschrift, met betrekking tot de herdenkingen op 4 en 5 mei, kan vertellen over herdenken. Zo beargumenteert ze dat de spanningen die elk jaar rondom 4 en 5 mei duidelijk worden, bij het bespreken van wie en wat Nederlanders op dit moment moeten herdenken, laten zien dat de zin- en vormgeving van de herdenkingen ‘geen essentie hebben’ maar juist een proces zonder einde zijn.³ Deze blijvende herinterpretatie van wie en wat herdacht moet worden, die gelaagd bovenop de oude interpretaties komt, laat echter ook zien dat de representatie van de verschillende facetten van de bevolking niet toereikend genoeg is om iedereen tevreden te stellen. Zo zijn er oproepen geweest om meer aandacht aan militaire slachtoffers te geven, Duitse slachtoffers ook te herdenken en de representatie van bijvoorbeeld LHBTQIA+ slachtoffers sterk te verbeteren.⁴ De vraag die opkomt, als af wordt gegaan op het procesmatige denken van Raaijmakers en de aanhoudende roep om representatie van minderheden, is hoe de representatie van gemarginaliseerde delen van de bevolking zich in het verleden heeft ontwikkeld.

---

¹ “Rutte: excuses voor houding regering ten aanzien van Holocaust”, <https://www.parool.nl/nederland/rutte-excuses-voor-houding-regering-ten-aanzien-van-holocaust~b00b1d20/> (geraadpleegd 23 november 2021).

² ‘Essentie 4 en 5 mei bestaat niet’, <https://historiek.net/essentie-van-4-en-5-mei-bestaat-niet/46975/> (geraadpleegd 16 november 2021).

³ ‘Essentie 4 en 5 mei bestaat niet’, <https://historiek.net/essentie-van-4-en-5-mei-bestaat-niet/46975/> (geraadpleegd 16 november 2021).

⁴ ‘De roze krans die de Dam niet op mocht’, <https://www.gaykrant.nl/2020/05/01/de-roze-krans-die-de-dam-niet-op-mocht/> (geraadpleegd 16 november 2021).

Dit onderzoek richt zich op de representatie en marginalisatie van een van deze gemarginaliseerde delen in de naoorlogse herdenkingscultuur: de LHBTQIA+-gemeenschap. Leidend is hierbij als vraag: Hoe beïnvloedden de grote maatschappelijke en historiografische ontwikkelingen op het gebied van herdenking in de periode 1970-2020 de representatie van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur met betrekking tot media?

Voordat wordt ingegaan op de historiografie van het onderwerp, is het van belang om het gebruik van de term LHBTQIA+'ers voor de focusgroep van dit onderzoek, homoseksuele mannen en lesbische vrouwen, te onderbouwen. Gedurende vooronderzoek is duidelijk geworden dat de definitie voor deze groep voor de periode 1970-2020 sterk aan verandering onderhevig is geweest, waarbij sommige termen door velen als kwetsend zijn ervaren. Om deze groep in de meest inclusieve termen te beschrijven is daarom gekozen voor de term LHBTQIA+'ers, de inmiddels gangbare afkorting voor de homogemeenschap. Bij de analyse van zowel krantenberichten als televisieprogramma's zal deze term echter niet worden gebruikt om mogelijk kwetsende termen te vervangen, aangezien revisionistisch te werk gaan in bronnen uit het verleden de integriteit van dit onderzoek sterk aantast. Zonder de origineel gebruikte termen in de teksten van artikels komt immers de verkeerde lading op de lezer over die niet past bij de mening van de originele auteur. Hierbij gaat het om termen zoals "homo", "homofiel", "homoseksueel", "travestiet" en "flikker".

Dit betekent echter niet dat deze termen, hoe kwetsend ze ook zijn, niet bruikbaar waren gedurende het primaire bronnenonderzoek. Voornamelijk bij zoekopdrachten in de krantendatabases Delpher en Nexis en de programmeringsdatabase tvenradiodb.nl is bijvoorbeeld regelmatig gebruik gemaakt van de term "homo", aangezien veel van de gebruikte termen uit de periode 1970-2020 voor leden van de LHBTQIA+ gemeenschap gedeeltelijk deze term bevatten. Waar het in de bespreking van de analyse en de daaropvolgende bevindingen nodig was om een onderscheid te maken binnen de groep, zijn de termen "homoseksuele mannen" en "lesbische vrouwen" gebruikt.

Om tot het onderzoek te komen, wordt eerst ingegaan op de verscheidene historiografische debatten waar het onderwerp van representatie van LHBTQIA+ oorlogservaringen bij past. In de historiografie over de Tweede Wereldoorlog zijn drie grote ontwikkelingen te identificeren met betrekking tot de bestudeerde onderwerpen en invalshoeken. De eerste fase omvatte de jaren 1950, 1960 en 1970 en ving aan toen Loe de Jong de opdracht kreeg van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) om een volledige geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot Nederland te schrijven, tot eind jaren 1970. Het thema dat hij hierbij beschreef was de politieke en militaire ontwikkelingen over de duur van de gehele oorlog, waarbij de

culturele en sociale aspecten van de oorlog en de ervaringen van mensen vaak wegvielen.⁵ Dit politiek-militair perspectief werd nog tot de jaren 1980 gehanteerd, waarbij de historiografie achterliep op de maatschappelijke ontwikkelingen. Zo werd al in 1974 de VPRO documentaire *Vastberaden maar soepel en met mate* uitgezonden, waarin de ervaringen van de “gewone” Nederlandse burger gedurende de oorlog centraal stonden. Hierbij was er ook ruimte voor de ervaringen van Joodse Nederlanders en zelfs collaborateurs en SS-vrijwilligers.⁶

De tweede fase omvatte ruwweg de periode van begin jaren 1980 tot begin jaren 2000. Een grote pleitbezorger van een verschuiving van het onderzoek naar de oorlogservaringen van “gewone” personen was de Nederlandse historicus Hans Blom, die in zijn oratie in 1983 een oproep deed afstand te nemen van het denken in goed versus kwaad van de voorgaande decennia en voor een verschuiving naar het onderzoeken van de mentaliteit van de bevolking gedurende de oorlog pleitte.⁷ Het RIOD organiseerde tevens op 7 en 8 mei 1985 een symposium, waarbij vooral over de herinneringen aan de oorlog en de doorwerking ervan op zowel de Nederlandse politiek als samenleving werd besproken. Deze variatie in onderwerpen is te danken aan de verschuiving richting *Oral History* van de jaren 1970 en 1980. Gedurende de lezing lag de focus voornamelijk op de politieke doorwerking en niet op de impact van de oorlog op de naoorlogse samenleving. Meer wetenschappelijke erkenning kwam hier wel voor het idee dat de ervaringen van de oorlog ook invloed kunnen hebben op de generaties die de oorlog niet hadden meegemaakt.⁸ Het debat rondom herdenken focuste zich vooral op de vraag of het oorlogsverleden wel verwerkt was.

Sinds de jaren 1980 zijn historici, die zich bezighouden met geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog, zich vooral gaan focussen op nieuwe studies met sociaal-culturele onderwerpen. Rond de wisseling van de eeuw vond hier wederom, met betrekking tot de Nederlandse kijk op het oorlogsverleden, een verschuiving plaats. Zo werden er met *Grijs Verleden* van historicus Chris van der Heijden uit 2001 kanttekeningen geplaatst bij het traditionele beeld van dader en slachtoffer dat in Nederland hardnekkig heerste. Historicus Bart van der Boom leverde eveneens een belangrijke bijdrage met zijn studie *‘We leven nog’ Stemming in bezet Nederland* uit 2004, waarin de oorlogservaringen van Nederlandse inwoners centraal stonden.

Eind jaren 2000 ving de derde fase aan met de bundel uit 2009 van Frank van Vree, getiteld: *De dynamiek van de herinnering*. In deze bundel zijn een reeks publicaties samengevat met betrekking tot diverse onderwerpen rondom herdenking, monumenten en de ervaringen van de

---

⁵ ‘The Kingdom of the Netherlands in the Second World War’, <https://www.niod.nl/en/publications/het-kininkrijk-der-nederlanden-in-de-tweede-wereldoorlog> (geraadpleegd 17 november 2021).

⁶ B. Moore, “Goed en fout’ or ‘grijs verleden’? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945”, *Dutch Crossing* 27:2 (2003) 157-159.

⁷ B. Moore, “Goed en fout’ or ‘grijs verleden’?”, *Dutch Crossing* 27:2 (2003) 159.

⁸ M. Dirk, ‘Barnouw (David), de Keizer (Madeion), van der Stroom (Gerrold) (red.). 1940-1945: Onverwerkt verleden? georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985.’, *Revue belge de Philologie et d’Histoire* 67:4 (1989) 952-954.

oorlog voor zowel burgers als soldaten. Tevens schetst Van Vree hier ook een eerste uitgebreide beschrijving van de naoorlogse historiografie aangaande de ervaringen van de oorlog.⁹ Deze bundel, met bijdragen van verschillende historici en wetenschappers van andere gerelateerde velden, zorgde uiteindelijk voor de intensivering van een breed scala aan bestudeerde onderwerpen in de culturele historiografie over de Tweede Wereldoorlog.

In *De dynamiek van de herinnering* betoogde Van Vree dat de Nederlandse omgang met de herinnering van de oorlog in te delen is in enkele fases, met de voor dit onderzoek belangrijke fases 1945-1960 en 1960-1980. Zijn co-auteurs hielden deze fasering ook aan. In de eerste fase werd de oorlog vooral geplaatst binnen het nationalistisch denken dat al voor de oorlog bestond. De oorlog was een gebeurtenis waarbij de hele Nederlandse bevolking was getroffen en waar zij sterker is uitgekomen. Ook werden Duitsland en Oostenrijk gezien als ‘daderlanden’, terwijl Nederland als ‘bevrijd’ werd gezien. De Nederlands historicus en antropoloog Rob van Ginkel ondersteunde dit beeld verder in zijn boek *Rondom de stilte* en het gepubliceerde artikel in de bundel van Van Vree, waarin hij keek naar de herdenking op de Grebbeberg. Hier constateert hij tevens dat er sprake was van het denken in termen van vijand en slachtoffer direct na de oorlog. Dit zwart-witdenken is iets wat in de fases daarna in twijfel werd getrokken. Deze visie veranderd verder in de jaren 1970 en 1980, waardoor er meer ruimte ontstond voor de ervaring van slachtoffers. Hierbij was ook ruimte voor de ervaringen van Joodse Nederlanders.¹⁰ De doorwerking van deze fase in de historiografie is duidelijk en hierboven al benoemd met betrekking tot Joden en andere delen van de bevolking, maar niet tot de gekozen doelgroep van dit onderzoek, namelijk LHBTQIA+’ers. In dit onderzoek wordt dan ook onderzocht of dit voor deze groep dezelfde doorwerking van erkenning en ruimte heeft gehad als voor bijvoorbeeld de Joodse Nederlanders.

Een focusverschuiving naar culturele onderwerpen van de historiografie over de ervaringen van de LHBTQIA+ groep vond plaats in de jaren 1980. Zo schreef historicus Peter Koenders in 1984 *Homoseksualiteit in bezet Nederland: verzwegen hoofdstuk*, waarin hij voor het eerst de vervolging en de ervaringen van LHBTQIA+’ers in bezet Nederland beschreef.¹¹ Dit debat intensiveerde begin jaren 2000 met de publicatie van Klaus Müller, *Doodgeslagen, doodgezwegen: vervolging van homoseksuelen door het nazi-regime 1933-1945*, waarin hij dieper indook op de specifieke vervolging van homoseksuelen door de bezetter.¹² Het debat werd flink opgeschut met het proefschrift van Anna Tijsseling in 2009, *Schuldige seks*, waarin zij betoogde dat de juridische vervolging van homoseksuelen gedurende de oorlog relatief minder was dan in

---

⁹ F. van Vree en R. van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

¹⁰ F. van Vree en R. van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 7-9.

¹¹ P. Koenders, *Homoseksualiteit in bezet Nederland: verzwegen hoofdstuk* (Den Haag 1984).

¹² K. Müller, *Doodgeslagen, doodgezwegen: vervolging van homoseksuelen door het nazi-regime 1933-1945*. (Amsterdam 2005).

de periode ervoor en erna.¹³ In de jaren 2010 werden verscheidene bijdragen geschreven die focusten op symbolisme en herdenking met betrekking tot LHBTQIA+'ers. Zo werd de dodenherdenking bij het Homomonument geanalyseerd in *De Dodenherdenking aan het Homomonument in Amsterdam: herdenking van de slachtoffers van het naziregime en politiek gebruik van de herinnering* van socioloog Régis Schlagdenhauffen uit 2011 en werd de roze driehoek bestudeerd in de gelijknamige scriptie uit 2016 van historicus Luuk Joling.

LHBTQIA+'ers waren - en zijn nog altijd - onderhevig aan een zekere mate van maatschappelijk debat als het aankomt op de nationale herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Door het bestuderen van de representatie van deze groep in de periode 1970-2020 kan een belangrijke kanttekening worden geplaatst bij de geschiedschrijving over de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur met betrekking tot inclusiviteit en de werking van herdenking op een dergelijke nationale schaal. Dit onderzoek sluit zich dan ook aan bij de opvatting van Ilse Raaijmakers dat herdenking een oneindig ontwikkelend proces is dat constant onderhevig is aan herinterpretatie en discussie. Het doel van dit onderzoek is om de kennis over de gemarginaliseerde bevolkingsgroep LHBTQIA+'ers en hun (ontbrekende) representatie uit te breiden, zodat de discussie over representatie nog inclusiever kan worden. Hierbij zullen ook enkele hiaten in de historiografie over de representatie van LHBTQIA+'ers en hun oorlogservaringen worden aangekaart en genuanceerd. In hoofdstuk 1 wordt verder betoogt hoe met name de beweegredenen van de groep om representatie te zoeken voor hun oorlogservaringen onderhevig zijn aan enkele misvattingen vanuit diezelfde historiografie.

De methode die voor dit onderzoek is gehanteerd is tweeledig: enerzijds literatuurstudie van secundaire literatuur en anderzijds kwalitatieve analyse van primair bronnenmateriaal. De primaire bronnen die gebruikt zijn, kunnen onderverdeeld worden in een twee types. Een eerste type bron betreft kranten. Kranten bevatten een schat aan informatie aangaande de publieke opinie en de houding van de media tegenover controversiële onderwerpen in de maatschappij. Daarom is gekozen om ook in dit onderzoek kranten als vertrekpunt te nemen om een ander controversieel onderwerp te analyseren, namelijk een gemarginaliseerde bevolkingsgroep in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur.

Bij het gebruik van kranten als historische bron kan een keuze worden gemaakt tussen twee methodes van analyse: het systematisch invoeren van zoektermen in de krantendatabase Delpher of het selecteren van een aantal kranten om zo het narratief binnen deze kranten te volgen. Voor dit onderzoek is gekozen voor de systematische zoekwijze, omwille van een aantal redenen. Zo kunnen belangrijke bronnen en nieuwe feiten verborgen blijven bij een selectieve keuze in welke kranten en welke artikelen worden gebruikt die wel met de andere methode kunnen worden gevonden. Verder kan worden gesteld dat, vanwege de invloed die ideologie bijvoorbeeld kan

---

¹³ A.C.M. Tijsseling, *Schuldige seks. Homoseksuele zedendelicten rondom de Duitse bezettingstijd* (Utrecht 2009).

hebben op de representatie van gemarginaliseerde bevolkingsgroepen, bij een keuze voor een communistische krant, zoals *De Waarheid*, de meningen over het overheidsbeleid negatiever kunnen zijn dan bij andere keuzes. Hoewel hier bij de eerste methode ook op zal moeten worden gelet, kan het bij een selectieve keuze leiden tot een uitermate vertekend resultaat. Omwille van deze nadelen is gekozen voor het gebruiken van systematische zoektermen met betrekking tot van tevoren geïdentificeerde sleutelmomenten in de geschiedenis van de representatie van homoseksuelen.

De gekozen sleutelmomenten binnen de geschiedenis van de representatie van homoseksuelen in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur zijn de kranslegging van 4 mei 1970, het onthullen van het Homomonument te Amsterdam en haar voorgeschiedenis, het opzetten van het Internationaal Homomonument uit 1993 in Den Haag. Aan de hand van deze sleutelmomenten is in zowel Delpher als Nexis gezocht naar artikelen aangaande de geschiedenis van deze momenten en het debat rondom deze momenten. Vervolgens zijn deze artikelen geanalyseerd op zowel deze eerdergenoemde kenmerken, alsook taalgebruik, ideologie van de krant en de betrouwbaarheid van de feitelijke informatie met betrekking tot bijvoorbeeld datums. Om het grotendeels ontbreken van gegevens tussen 2000 en 2020 te compenseren is tevens gezocht in de Nexis database.

Het tweede type bron waarvan gebruik is gemaakt in dit onderzoek, is archiefmateriaal met betrekking tot wetgeving rondom burgerslachtoffers en regelingen, als ook debatten in de Eerste en Tweede Kamer en Koninklijke Besluiten. Het doel van het bestuderen van dit politieke type primaire bron is het vinden van specifieke wetgeving rondom gemarginaliseerde bevolkingsgroepen en hoe de lokale en landelijke overheid hiermee is omgegaan. Ook is waar mogelijk archiefmateriaal met betrekking tot bijvoorbeeld organisaties vanuit gemarginaliseerde bevolkingsgroepen geraadpleegd, die aanvullende informatie verschaft rondom de ervaringen van deze groepen.¹⁴

Een derde type bron is de programmering van tv-programma's rondom 4 en 5 mei gedurende de periode 1970-2020, aangezien de representatie van het leed van de Nederlandse bevolking ook in zeer bekende documentaires en programma's plaatsvindt en heeft plaatsgevonden. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in documentaires zoals de eerdergenoemde VPRO documentaire *Vastberaden maar soepel en met mate* uit 1974, maar ook de educatieve documentaires die elk jaar nieuwe en interessante onderwerpen kiezen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. De periode 1970-2020 staat hierbij centraal, met een focus op de onderwerpen die door deze programma's worden behandeld binnen het bredere hoofdonderwerp van de Tweede Wereldoorlog. Bij de zoektocht naar de programmering van de voorgenoemde onderzoeksperiode is gebruik gemaakt van de onlinedatabase tvenradiodb.nl. Deze particuliere database bevat als

---

¹⁴ Hier is vermeld dat waar mogelijk archiefmateriaal is onderzocht. Dit slaat op het feit dat de coronabeperkingen gedurende verscheidene fases van het traject archiefonderzoek in principe onmogelijk maakte.

enige genoeg gegevens met betrekking tot de onderzoeksperiode om als betrouwbare bron te fungeren. Gedurende het preliminaire onderzoek is gekozen voor de periode tussen een maand voor en een maand na 4 en 5 mei, waarbij als uitzondering grotere documentaireseries buiten deze periode zijn geselecteerd. Zo is voor elk jaar vanaf 1970 genoteerd wat er is uitgezonden, wanneer dit gebeurde, wie het programma maakte en waar het over ging. Dit maakt het mogelijk om bij de analyse van de verscheidene onderwerpen binnen deze programma's en documentaires om te kijken naar ontwikkelingen over de periode heen, vooral wanneer men de historische context in acht neemt. Zo ligt de focus van de analyse op de productie, het onderwerp, de visie op deze onderwerpen en, waar mogelijk, het eventueel behandelen van de doelgroep van dit onderzoek binnen de programma's en documentaires. Deze gegevens zijn gecombineerd met de krantenartikelen om een diepgaande analyse van beide brontypen mogelijk te maken en elkaar aan te vullen waar mogelijk.

Naast primaire bronnen is zoals gezegd gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Om te beantwoorden hoe de representatie van LHBTQIA+'ers en hun ervaringen van de Tweede Wereldoorlog gedurende de periode 1970-2020 is ontwikkeld, is het onderzoek opgesplitst in drie deelvragen: hoe kwam de marginalisering, representatie en herdenking van de LHBTQIA+ groep en hun ervaringen van de Tweede Wereldoorlog tot stand, hoe werden LHBTQIA+'ers in kranten en programmering beschreven in de periode 1970-1987 en hoe weerspiegeld de media van de periode 1988-2020 de representatie van deze gemarginaliseerde bevolkingsgroep? De deelvragen worden respectievelijk met hun eigen hoofdstuk behandeld in de hierboven genoemde volgorde. De keuze is gemaakt voor een periodisering van 1970-1987 en 1988-2020 omwille van de eerste concrete en impactvolle verandering in de representatie van LHBTQIA+'ers en hun ervaringen gedurende de oorlog in de vorm van het Homomonument te Amsterdam, dat onthuld werd op 5 september 1987.

1. VAN MARGINALISATIE TOT REPRESENTATIE

Dit theoretische hoofdstuk gaat dieper in op enkele belangrijke begrippen voor dit onderzoek, waarbij het van belang is om deze ook nader te verklaren. Wat houdt marginalisatie precies in? Hoe komt marginalisatie tot stand? Dit zijn twee vragen die aan de grondslag van dit onderzoek naar de representatie van LHBTQIA+ slachtoffers. Daarnaast is het noodzakelijk om enkele belangrijke begrippen, waarvan LHBTQIA+ de voornaamste is, maar ook termen zoals representatie, herdenkingscultuur en het gebruik van deze termen te definiëren. Om tot de analyse van de representatie van LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers en hun ervaringen te komen, worden eerst deze begrippen gedefinieerd. Vervolgens wordt op het bredere debat rondom deze begrippen ingedoken en de lezer een grip te geven op het mijnveld dat herdenkingscultuur, en met name met betrekking tot groepen zoals LHBTQIA+'ers, kan zijn.

Deze termen zijn in een zekere procesmatige volgorde te verdelen. Zo zijn alle termen te vatten onder herdenkingscultuur, aangezien zij allen te maken hebben met het proces van herdenken. Ten eerste is marginalisatie van toepassing op dit veld, omdat ook groepen die minder representatie ondervinden, hun eigen rituelen en gebruiken erop na houden als het aankomt op herdenking. Daarmee bewegen deze rituelen en gebruiken dus ook binnen het veld van herdenkingscultuur. Ten tweede is representatie als begrip hier sterk met herdenkingscultuur verbonden, aangezien hierbij duidelijk wordt hoe een willekeurige groep in het oog van de bredere cultuur staat als het aankomt op hun ervaringen, verhalen en geschiedenis. Bij dit onderzoek geldt dat voor de ervaringen, verhalen en de geschiedenis van LHBTQIA+'ers binnen de Nederlands herdenkingscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Ten slotte is de term LHBTQIA+ van belang omdat zij de focusgroep van dit onderzoek zijn en dus binnen deze bredere herinneringscultuur een plek hebben.

Zoals in de inleiding van dit onderzoek al is besproken, gebruikt dit onderzoek bij de bespreking van de analyse en bevindingen de term LHBTQIA+, of LHBTQIA+'ers, om homoseksuele mannen en/of lesbische vrouwen aan te duiden. Hoewel deze aanduiding normaliter slaat op vrijwel iedere seksualiteit en geaardheid en dus in principe niet voor alleen voor homoseksuele mannen of lesbische vrouwen gebruikt wordt, is bij dit onderzoek toch de keuze op deze term gevallen vanwege het zo inclusief mogelijk willen zijn. Hierbij is tevens duidelijk dat sommige termen in de vroegere decennia uit de onderzoekperiode velen als kwetsend ervaren. Om deze groep in de meest inclusieve termen te beschrijven is daarom gekozen voor de term LHBTQIA+'ers. Bij de analyse van zowel krantenberichten als programma's is deze term echter

niet van toepassing om mogelijk kwetsende termen te vervangen, aangezien revisionistisch te werk gaan in bronnen uit het verleden de integriteit van dit onderzoek sterk aantast. Zoals in de inleiding als kort is benoemd, worden waar het nodig is om een onderscheid te maken binnen de groep, de termen “homoseksuele mannen” en “lesbische vrouwen” gebruikt.

De vraag die hierbij kan worden gesteld, is waarom een onderzoek naar representatie van een specifieke groep niet alle onderdelen van de LHBTQIA+ groep onderzoekt. Hoewel dat een valide vraag is, zijn er een aantal obstakels voor het onderzoek van een dergelijke groep wiens term een product is van de twintigste eeuw duidelijk. Het grootste obstakel is het feit dat het een term is uit de eenentwintigste eeuw, terwijl het onderzoek zich focust op de tweede helft van de twintigste eeuw. Dergelijke termen of ideeën over seksuele geaardheid bestonden simpelweg niet in het denkbeeld van de gemiddelde mens uit de twintigste eeuw. Zo is gedurende het onderzoek duidelijk geworden dat de benaming “homo” ten minste tot het einde van de jaren 1990 en zelfs tot relatief recentelijk zeer gebruikelijk was. Deze term sloeg op zowel homoseksuele mannen als lesbische vrouwen en is terug te zien in bijvoorbeeld de naam van het monument uit 1987 op de Westermarkt ter nagedachtenis aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog: het Homomonument. In Den Haag, een monument dat datzelfde jaar nog haar initiatief kende, is de term simpelweg overgenomen met een toevoeging: het Internationaal Homomonument.

Krantenberichten die spreken over de groep in het algemeen blijven tevens deze benaming gebruiken. Zo geeft een simpele zoekopdracht in de Delpher online krantendatabase, die relatief minder materiaal bevat voor jaren vanaf de jaren 2000 naar de benaming in de periode 2000-2005, desondanks 2.452 resultaten.¹⁵ Dit houdt in dat een onderzoek naar de representatie van bijvoorbeeld transseksuelen of non-binaire personen ten zeerste bemoeilijkt wordt door het feit dat de inhoud van deze begrippen niet altijd bekend was in de twintigste eeuw en met name in de roep om representatie van LHBTQIA+ slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Zelfs in de Duitse wetgeving omtrent homoseksuelen en de illegaliteit ervan ligt de focus op homoseksuele mannen, via verordening 81 op 31 juli 1940, waarbij elk homoseksueel contact tussen mannen strafbaar was gesteld.¹⁶ Dat wil niet zeggen dat een dergelijk onderzoek onmogelijk is, maar dat dit onderzoek zich vanwege de grenzen in met name tijd en ruimte zich hier niet op focust.

Vervolgens is de voor dit onderzoek veelgebruikte term van representatie van groot belang om nader te verklaren, met name met betrekking tot de aangehouden definitie. Gedurende dit onderzoek wordt de definitie die socioloog en cultureel theoreticus Stuart Hall in zijn werk *Representation* uit 1997 gaf aangehouden, met een aanvulling van erfgoeddeskundige Laurajane

---

¹⁵ Zoekopdracht “homo” voor de periode 01-01-2000 tot 31-12-2005, [https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%22homo%22&page=1&sortfield=datedesc&cql%5B%5D=\(date+_gte_+%2201-01-2000%22\)&cql%5B%5D=\(date+_lte_+%2231-12-2005%22\)&coll=ddd](https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%22homo%22&page=1&sortfield=datedesc&cql%5B%5D=(date+_gte_+%2201-01-2000%22)&cql%5B%5D=(date+_lte_+%2231-12-2005%22)&coll=ddd) (geraadpleegd 18 februari 2022).

¹⁶ K. Müller, *Doodgeslagen, Doodgezwegen. Vervolging van homoseksuelen door het nazi-regime 1933-1945* (Amsterdam 2005) 174.

Smith. In het kort houdt Halls definitie aan dat representatie de productie van betekenis is door middel van taal. In zijn woorden gaat het proces van representatie als volgt:

“Languages can use signs to symbolize, stand for or reference objects, people and events in the so-called ‘real’ world. But they can also reference imaginary things and fantasy worlds or abstract ideas which are not in any obvious sense part of our material world. There is no simple relationship of reflection, imitation or one-to-one correspondence between language and the real world. The world is not accurately or otherwise reflected in the mirror of language. Language does not work like a mirror, meaning is produced within language, in and through various representational systems which, for convenience we call ‘languages’. Meaning is produced by the practice, the ‘work’, of representation, it is constructed through signifying – i.e., meaning-producing – practices.”¹⁷

Hieruit wordt duidelijk dat de taal die men gebruikt en hoe men omgaat met een object of plek, in bijvoorbeeld krantenartikelen, televisieprogramma’s en zelfs monumenten, uitmaakt wat de betekenis van elk specifiek medium is. Betekenis wordt geproduceerd door zogenoemde ‘signifying practices’, de praktijk van representatie.

Laurajane Smith, erfgoed en museum studies deskundige, ondertekent deze betekenis in haar werk *Uses of Heritage*, uit 2006. In dit werk haalt zij een scala aan deskundigen aan om haar kritiek op de zogenoemde *Authoritative Heritage Discourse*, de praktijk van het erfgoed behouden alleen omwille van het fysieke object, te ondersteunen.¹⁸ Haar opvatting van wat erfgoed is, en dus ook bijvoorbeeld wat een monument is, volgt Halls definitie tot op een zeker punt, maar gaat verder door de casus van erfgoed en de omgang ermee te gebruiken. Zo ziet zij erfgoed niet als het fysieke object zelf, maar juist als een proces, een actie en iets wat veranderlijk is. Smith ziet erfgoed dus als de betekenis die de mens zelf toedraagt aan een object of plek.¹⁹ In dit onderzoek is haar werk en dat van Hall een theoretische rode draad voor de behandeling van verscheidene casussen die in dit onderzoek zijn gebruikt. Zo wordt bijvoorbeeld gesproken over de verschillende betekenissen die mensen toedragen aan monumenten zoals het Homomonument en het Internationaal Homomonument om duidelijk te maken welke representatie deze groep ondervond gedurende de periode 1970-2020.

Marginalisatie, een belangrijk begrip als het aankomt op bijvoorbeeld LHBTQIA+’ers, is een begrip dat zowel door psychologen en sociologen is gepoogd te definiëren. Een centraal punt binnen deze definiëring is hoe marginalisatie tot stand komt. *Marginalisation and Aggression from Bullying to Genocide*, een boek uit 2016 van psycholoog Stephen James Minton dat is geschreven met de casus van pesten als centrale focus, wijdt desondanks uitgebreid uit over zowel de definiëring als hoe marginalisatie tot stand komt. Hierbij is duidelijk dat marginalisatie vaak

---

¹⁷ S. Hall, *Representation* (London 1997) 28.

¹⁸ L. Smith, *Uses of Heritage* (Londen 2006) 29.

¹⁹ Idem, 82-84.

wordt gezien als een proces van sociale buitensluiting, wat dynamisch en op zowel individuele als collectieve wijze de zogenoemde *sociale band* doorbreekt. Deze sociale band is verder gedefinieerd als sociale relaties, instituties en bedachte identiteiten waar het individu denkt bij te horen, bestaande uit sociale cohesie, integratie en solidariteit.²⁰ Het dynamische aspect van de definitie die hier is aangehaald, houdt in dat sociale buitensluiting op grond van zowel economische als sociale redenen tot stand kan komen.²¹ Hierbij kan het gaan om onvoldoende inkomen, eten, goederen, exclusie van land, werkeloosheid en gender, regionale en etnische en culturele variaties.

In dit onderzoek ligt de focus op de LHBTQIA+ groep, die zich definiëren omwille van hun seksualiteit en gender, en daarmee vormen de sociale redenen die sociale buitensluiting tot stand laten komen het focuspunt. Zoals blijkt uit de komende twee hoofdstukken, is keer op keer duidelijk dat leden van de groep en de groep als geheel buitengesloten zijn van herdenking of op een dergelijke manier anders zijn behandeld dan andere groepen gedurende de herdenking. Deze buitensluiting was hoofdzakelijk gebaseerd op hun seksualiteit. Het proces van marginalisatie wordt duidelijk gemaakt in het tweede hoofdstuk, waarbij de periode 1970-1987 gehanteerd is, om vervolgens in het derde hoofdstuk en de periode 1987-2020 te laten zien dat deze marginalisatie, ondanks de behaalde mate van representatie in voorgaande jaren, nog steeds kan doorklinken. Desondanks houdt dit onderzoek waar nodig rekening met de invloed van economische redenen die eventueel hebben geleid tot de marginalisatie van specifieke leden van de LHBTQIA+ groep.

Ten slotte is het van belang om dieper in te gaan op wat herdenkingscultuur precies inhoudt. Het onderwerp is sinds het einde van de oorlog, zoals duidelijk werd uit de inleiding, uitgebreid behandeld in de Nederlandse naoorlogse historiografie en het publieke debat. Zeer recent in de vorm van het veel besproken werk van historicus Chris van der Heijden, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* uit 2011, en historicus Rob van Ginkels *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* uit datzelfde jaar nam het debat in zowel intensiteit als verdeeldheid toe. Met name Van der Heijdens werk leidde tot een uitgebreid debat, waar historici Peter Romijn en James Kennedy zich zelfs genoodzaakt zagen om een discussiedossier op te stellen. In dit dossier werden de reacties van historici en bekende namen in het veld van herdenkingscultuur Bob Moore, Koen Aerts en Friso Wielenga opgenomen, om te eindigen met Van der Heijdens reactie op deze bijdragen.²² Ook Van Ginkel ondervond een zekere mate van kritiek, dat voornamelijk vanuit de hoek van historicus en begeleider van Van der Heijden gedurende zijn *Dat nooit meer*, Ido de Haan kwam. Zo beargumenteerde De Haan dat

---

²⁰ S.J. Minton, *Marginalisation and Aggression from Bullying to Genocide* (Rotterdam 2016) 62.

²¹ Idem, 62-63.

²² 'Dat Nooit Meer – Never Again', <https://bmg-nlchr.nl/article/view/URN%3ANBN%3ANL%3AUI%3A10-1-109964> (geraadpleegd 23 februari 2022).

Van Ginkel met een scala aan fouten zijn enorme werk had gepubliceerd, om hem tevens te betichten van een zekere mate van frustratie en onbegrip met betrekking tot zijn onderwerp.²³

Hoewel de kritiek op beide werken uitzonderlijk uitgebreid is besproken in de historiografie, valt de bespreking van de rol van gemarginaliseerde groepen zoals de Roma, Sinti en homoseksuele slachtoffers hierbij grotendeels in het niet. Beide werken behandelen het onderwerp in zekere mate, waarbij vooral Van der Heijden inhoudelijk ingaat op “homoseksuelen” en hun behandeling gedurende en tevens ook kort hun behandeling na de oorlog. Zo ziet hij een vormfout in hoe groepen zoals “zigeuners”, Jehovagetuigen en “homoseksuelen” gedurende de oorlog zijn behandeld en hoe deze behandeling na de oorlog is neergezet. Hierbij kaart hij meerdere monumenten en secundair onderzoek aan om te betogen dat het slachtofferschap van deze groepen en de bespreking hiervan vaak leidt tot zogenoemde overdrijvingen. Zo stond op het monument voor “zigeuners” op het Amsterdamse museumplein in 1978 vermeld dat er miljoenen slachtoffers waren, iets wat Van der Heijden met behulp van secundair materiaal sterk betwijfelt. Ditzelfde doet hij voor “homoseksuelen” en hun monumenten, waarbij hij zelfs betoogt dat er geen sprake was van systematische vervolging gedurende de Tweede Wereldoorlog van “homoseksuelen”.²⁴

Ook Van Ginkel betwijfelt het systematisch vervolgen van “homoseksuelen” gedurende de Tweede Wereldoorlog, al doet hij dit met een zekere toekenning van waarde in zijn woorden. Zo zag hij de monumenten en de emancipatie van het homoseksuele slachtofferschap als een teken van een zekere politieke uiting in de strijd om gelijke rechten, in plaats van een historische herinnering aan de oorlog, waarbij hij om zijn punt te ondersteunen enkel noemde dat de vervolging van “homoseksuelen” gedurende de oorlog niet systematisch had voorgekomen.²⁵ Beide heren behandelen het onderwerp relatief kort en plaatsen het alleen in een ander daglicht om hun eigen standpunten te ondersteunen. Dit onderzoek kiest daarentegen voor een andere weg.

Via de media wordt het onderwerp van de representatie, die zowel Van Ginkel als Van der Heijden relatief kort bespreken, benaderd. Vervolgens wordt duidelijk gemaakt voor de periode 1970-2020, een periode die niet volledig is behandeld door andere historici, hoe de representatie van LHBTQIA+’ers tot stand is gekomen en hoe het zich verder heeft ontwikkeld binnen de Nederlandse herdenkingscultuur van de eerdergenoemde periode. De aanname die hierbij wordt genomen over de periode van 1945-1969 als zijnde gevormd tot een nationaal verhaal waar voor de verhalen van zowel Joden als Roma, Sinti en voor dit onderzoek dus specifiek LHBTQIA+’ers geen ruimte was, is gebaseerd op de historiografie over het onderwerp die reeds in de inleiding is besproken. Belangrijk om hieraan toe te voegen is dat de sociaal-culturele veranderingen van de

---

²³ I. de Haan, ‘Rob van Ginkel, Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland (Amsterdam: Bert Bakker, 2011, 844 pp., ISBN 978 90 351 3440 90).’ *BMGN – Low Countries Historical Review* 128:4 (2013) 97-99, aldaar 99.

²⁴ C. van der Heijden, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011) 626-629.

²⁵ R. van Ginkel, *Rondom de stilte* (Amsterdam 2011) 463.

jaren 1970 hebben geleid tot de inclusie van deze eerdergenoemde groepen, uitgebreid zal worden besproken met betrekking tot LHBTQIA+'ers.

Het onderwerp van de ervaringen van LHBTQIA+'ers gedurende de oorlog en met name de hoeveelheid slachtoffers is door onder andere historici Klaus Müller, Pieter Koenders en Anna Tijsseling uitgebreid onderzocht. De naoorlogse behandeling van dit slachtofferschap in welke hoedanigheid dan ook is een vaak overgeslagen hoofdstuk in de geschiedenis van naoorlogs Nederland, naast de eerder besproken opmerkingen van Van Ginkel en Van der Heijden. Daarnaast is uit het vooronderzoek duidelijk geworden dat de opvatting van zowel Van Ginkel als Van der Heijden, dat het najagen van de representatie van de Tweede Wereldoorlog ervaringen door LHBTQIA+'ers puur gemotiveerd werd vanuit de roep om representatie in het algemeen, genuanceerd moet worden. Dit onderzoek poogt via zowel krantenbronnen als tv-programmering dit hiaat in de historiografie op te vullen, niet om bij te dragen aan het al gesatureerde debat over homoseksualiteit en de Tweede Wereldoorlog maar om duidelijk te maken hoe de representatie van de groep tot stand kwam en is ontwikkeld. Om bij dit hiaat te komen is het van belang om het onderzoek te starten bij een van de belangrijkste momenten in de strijd om representatie: het Damprotest van 1970.

2. DE EERSTE STAPPEN NAAR REPRESENTATIE

Als op 4 mei 1970 de traditionele kranslegging op de Dam te Amsterdam begint en een reeks kransen wordt gelegd voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, wordt in de straten eromheen geflyerd door een reeks jongeren. Hun doel: de representatie van LHBTQIA+ slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog bij de herdenkingen van die dag, maar ook in de herdenkingen van de toekomst. Om de daad bij het woord te voegen, lopen twee jongeren van de organisatie met een roze krans richting de ceremonie om hun slachtoffers te herdenken. Hierop volgend worden zij gearresteerd, aangezien deze actie niet was goedgekeurd door de organisatie van de herdenkingsdienst.²⁶ Hoewel later dieper wordt ingegaan op deze gebeurtenis, tekenden protestacties als deze op de Dam het begin van een roep om erkenning en representatie in de Nederlandse herdenkingscultuur van LHBTQIA+'ers. In dit tweede hoofdstuk worden de beginjaren van deze roep, naast de reactie op dit fenomeen in de media, bestudeerd aan de hand van zowel krantenmateriaal via Delpher en Nexis als databasegegevens van tvenradiodb.nl. Omwille van het feit dat het voorval waar deze inleiding mee begon zich perfect leent voor een eerste duik in de beginjaren van deze roep om erkenning, vangt dit hoofdstuk hier dan ook mee aan.

“De roze krans die de Dam niet op mocht”

In de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur leeft in de jaren voor het incident met de roze krans een zekere manier van kijken op hoe de oorlog en met name de ervaringen van de Nederlandse bevolking verwerkt moet worden. Zoals in de inleiding van dit onderzoek is besproken, lag hierbij de focus in de periode tot aan deze kranslegging op een nationaal narratief van verzet en onderdrukking, waarbij de persoonlijke ervaringen van andere groepen Nederlanders buiten het verzet en het volk om er minder aan toe deden. Delen van de bevolking, zoals de Joodse Nederlanders en hun ervaringen, werden hierdoor niet of amper gehoord en kwamen daarom ook niet voor in de verscheidene herdenkingen die tot dan toe werden georganiseerd. Ze stond tot 1988 de herdenking op de Waalsdorpervlakte, waar gedurende de oorlog leden van het verzet waren gefusilleerd, centraal in het nationale beeld van de herdenking.²⁷ De LHBTQIA+'ers vielen hierdoor ook buiten de spreekwoordelijke boot van

---

²⁶ ‘De roze krans die de Dam niet op mocht’, <https://www.gaykrant.nl/2020/05/01/de-roze-krans-die-de-dam-niet-op-mocht/> (geraadpleegd 16 november 2021).

²⁷ I. Raaijmakers, *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945*. (Amsterdam 2017) 174.

herdenkingen en werden dus niet of alleen in persoonlijke kringen herdacht. Volgens de *Amsterdams Jongeren Aktiegroep Homoseksuelen* (AJAH), een groep die protesteerde voor de rechten van LHBTQIA+'ers, moest hier verandering in komen met hun protestactie op 4 mei 1970.

Gedurende de periode 1970-1980 maakt de programmering op de televisie, het medium dat al op 2 oktober 1951 in Nederland haar eerste zending kende maar pas eind jaren 1960 in haar gouden jaren kwam, enkele ontwikkelingen door op het gebied van programmering rondom de herdenking van de Tweede Wereldoorlog.²⁸ Bij het bestuderen van dit voorval in zowel de kranten als de televisie van die tijd wordt duidelijk dat voornamelijk kranten hier de beste bron vormen. Als de programmering in de bijlage in acht wordt genomen, valt op dat gedurende de periode 1970-1974 er geen programmering bekend is van gedurende de herdenking of zelfs het gehele jaar.²⁹ Het ontbreken van programmering ligt waarschijnlijk aan de aard van de gebruikte particuliere database, tvenradiodb.nl. Rondom televisieprogrammering zijn geen databases zo uitgebreid als deze specifieke database, maar desondanks ontbreken er nog veel gegevens. Om tot de gegevens van de bijlage te komen moest, vanwege de beperkte zoekfunctie van de database, elke dag van elk jaar in de onderzoeksperiode handmatig doorlopen worden, waarbij elke notie van een programma over de Tweede Wereldoorlog en gerelateerde onderwerpen genoteerd werd. Het is hiernaast mogelijk dat programmering rondom de herdenking simpelweg nog niet werd uitgezonden toentertijd. Zo werd de Dodenherdenking op de Dam pas vanaf 1988, toen deze herdenking naar acht uur 's avonds werd verplaatst, live op de televisie uitgezonden. Daarnaast blijkt ook dat de aandacht voor 4 en 5 mei in de jaren 1980 sterk achteruitliep, wat de reden was voor het oprichten van het Nationaal Comité 4 en 5 mei.³⁰ Dit laat zien dat de actie op de Dam simpelweg niet of amper via de televisie werd overgebracht op de bevolking, samen met enige bespreking van het voorval op de televisie.

Desondanks is uit het krantenmateriaal van die tijd op te maken hoe het voorval precies is verlopen en, belangrijker, hoe men op dit voorval reageerde. De krantenartikelen, die voor de analyse van dit sleutelmoment zijn gebruikt, zijn gevonden door het invoeren van de datum van dit sleutelmoment, in combinatie met zoektermen zoals "homo" en synoniemen van deze term, aangezien dit een veelgebruikte term was bij beschrijvingen van LHBTQIA+ gerelateerde onderwerpen. In een feitelijke beschrijving van het *Algemeen Dagblad* van 6 mei 1970 wordt duidelijk dat de roze krans die ter herdenking zou worden gelegd, bedoeld was om de "tienduizend landgenoten die waren omgebracht omdat ze homofiel waren" te herdenken. In *De*

---

²⁸ C. Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. (Hilversum 1995) 43-48.

²⁹ Voor de eerste gelegenheid van deze masterscriptie is deze desbetreffende bijlage het woord bestand dat bij dit bestand is geleverd, getiteld 'Bijlage tv programma's 4 en 5 mei'.

³⁰ I. Raaijmakers, *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945*. (Amsterdam 2017) 174.

Tijd van dezelfde dag wordt dit aantal verhoogd naar “tienduizenden”.³¹ Dit aantal is door historici betwist, waarbij duidelijk is geworden dat het waarschijnlijk maximaal om enkele tientallen ging. Aangezien de precieze aantallen zelfs nu nog niet duidelijk zijn, is deze overtuiging in de context van de jaren 1970 begrijpelijk. Dat genoemd te hebben, vermeldt het artikel dat, naast de twee leden die de krans droegen, veertien andere leden van de actiegroep zijn gearresteerd voor het uitdelen van pamfletten over de behandeling van “homofielen” gedurende de oorlog. Het artikel eindigt met het feit dat in de avond alsnog een krans mocht worden gelegd door het COC, toen de gearresteerde demonstranten al vrijgelaten waren.³² Berichtgeving hierover blijkt echter niet duidelijk te zijn geweest, aangezien de “Nederlandse Homofielenpartij” NVSH op diezelfde dag in een telegram aan de minister van Justitie eist dat de demonstranten onmiddellijk vrijgelaten moeten worden. Daarnaast betreuren zij het feit dat zij niet op een normale wijze aan de herdenking mochten meedoen.³³

Wat hieruit duidelijk wordt is dat de representatie van LHBTQIA+’ers en hun ervaringen van de Tweede Wereldoorlog tot op dat punt zeer gebrekkig lijkt. Zo blijkt later dat er wel degelijk een aanvraag is gedaan door de “Aktiegroep” om de krans te mogen leggen op de Dam, maar is dit verzoek bestempeld als ‘te laat’ en is geweigerd. Zo zouden er door het te laat zijn van het verzoek geen militairen meer beschikbaar zijn om de krans te leggen. Een voorstel van een van de “daders”, Enno den Daas, om de krans zelf te dragen werd echter ook niet goed gekeurd.³⁴ De ruimte die bestond voor bijvoorbeeld het herdenken van verzetsleden bleek niet te bestaan voor de LHBTQIA+ slachtoffers. Hierop heeft de actiegroep besloten om de krans zonder toestemming zelf te leggen. Natuurlijk kunnen er verscheidene conclusies worden getrokken aangaande de hardhandigheid waarmee de politie destijds optrad om zowel de kransleggers als de bijbehorende pamfletuitdelers op te pakken. Vanwege de ordeverstoring van een herdenking met als focuspunt ervaringen die voor velen dan nog vers in het geheugen liggen, is geen enkele mate van verstoring van een dergelijke gebeurtenis te verdragen. De harde en directe aanpak bij de zogenoemde “Damschreeuwer” van de herdenking van 2010, toen een groot deel van de oorlogsgeneratie al overleden was, spreekt boekdelen over hoe men de herdenking in 1970 op dezelfde manier en zelfs vele malen sterker wilde beschermen.

Desondanks vertelt de reactie vanuit verscheidene kranten dat een scala aan mensen, uit zowel de journalistiek als de politiek, juist steun uitspraken voor de actie van de AJAH. Dit dekte echter niet altijd de lading waar het AJAH op hoopte. Net zoals dat al eerder te zien was vanuit de zogenoemde “homofielenpartij” NVSH, laat het Amsterdamse bestuur van de VVD op 16 mei 1970 in het *Algemeen Handelsblad* weten dat zij de weigering van de krans betreuren. Hierbij laten zij zich ook zien als de voor de aanpak van de demonstratie verantwoordelijke partij door

---

³¹ ‘Koninklijk paar in Westerbork’, *De Tijd* (6 mei 1970).

³² ‘Dag van Bezinning’, *Algemeen Dagblad* (6 mei 1970).

³³ ‘Homofielen protesteren tegen arrestaties’, *Algemeen Handelsblad* (6 mei 1970).

³⁴ ‘Enno den Daas: volgend jaar wèl een krans’, *Trouw* (9 mei 1970).

hiernaast te beginnen over het feit dat zij betreuren “dat de indruk is ontstaan, dat deze weigering mede op discriminatie is gebaseerd.” Verdere uitspraken over de situatie worden hier niet gemaakt. Deze uitspraken, ambigu in betekenis, van het Amsterdamse VVD bestuur zijn daarom ook niet echt uitgesproken steun te noemen.³⁵ Individuele steun, geuit via lezersrubrieken in verscheidene kranten, lijkt echter wel volmondig uitgesproken te worden. Zo noemt G. van der Aa uit Heerlen in *de Volkskrant* van 9 mei 1970 de dodenherdenking “een manipulatie van de gevestigde orde om mensen af te leiden.” Deze persoon verklaart deze uitspraak door op een cynische wijze te vermelden dat “als eindelijk, na 25 jaar, ook de tienduizenden omgebrachte homofielen herdacht worden, de politie ingrijpt.”³⁶

R.H.T. Bleijerveld uit Amsterdam deelt dit sentiment in het *Algemeen Handelsblad* van 14 mei 1970 en voegt hieraan toe dat “Deze herdenking op de Dam is in 1970 ontkracht door de arrestatie van een tweetal vertegenwoordigers van een homofielen-organisatie, die eer wilde bewijzen aan **hun** gevallen.” Hiernaast ziet deze persoon het comité Nationale Herdenking (het huidige Nationaal Comité 4 en 5 mei) als de schuldige.³⁷ L. Visser uit Amsterdam gaat in de *Trouw* van 23 mei nog een stap verder door te betogen dat de weigering van het leggen van de roze krans “de pijnlijke implicatie bevat, dat deze categorie slachtoffers terecht is vermoord.” Vooral “het uiterst domme politieoptreden” heeft volgens Visser onder velen, specifiek de jongeren, geleid tot grote verontwaardiging. Zo zouden er stevig verontwaardigde geluiden vanuit het publiek op zijn gekomen toen de demonstranten werden gearresteerd. Samen met de reactie van betrokken politieke partijen en instituties laten deze vergaande opmerkingen een aanwezige onvrede zien over deze specifieke situatie maar ook, zoals Visser het verwoordt, over de “gepretendeerde tolerantie” en de voosheid van “de officiële ruimdenkendheid in ons land.”³⁸ De situatie en haar afhandeling laten daarnaast zien dat met betrekking tot de representatie van de LHBTQIA+’ers een zekere dualiteit in de reactie erop bestaat. Zo is aan de ene kant uitgesproken steun te constateren in de hierboven genoemde lezersbrieven en de reacties op de arrestaties op de Dam, maar aan de andere kant is aarzeling in de reactie van de VVD en tegenstand in de reactie van de politie en het weigeren van de krans merkbaar.

De stilte van de vroege jaren 1970

Hoewel de ervaringen en gevoelens van LHBTQIA+’ers gedurende de Tweede Wereldoorlog nog weinig tot geen representatie kennen in de media rondom de herdenkingen en de herdenkingen zelf van het naoorlogse Nederland van de vroege jaren 1970, blijkt de Tweede Wereldoorlog als onderwerp in het algemeen een tekort aan representatie in de media te ondervinden. Door de in de

---

³⁵ ‘VVD betreurt weigering krans’, *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1970).

³⁶ ‘Nieuwe maatschappij’, *De Volkskrant* (9 mei 1970).

³⁷ ‘Dodenherdenking’, *Algemeen Handelsblad* (14 mei 1970).

³⁸ ‘AJAH-krans’, *Trouw* (23 mei 1970).

inleiding van dit hoofdstuk beschreven toe te passen, is pas in 1975 een eerste voorval van televisieprogramma's gefocust op de gebeurtenissen van de oorlog gevonden. Hierbij gaat het om een Nederlandse bewerking van de Engelse serie *The World at War*, getiteld *De Wereld in Oorlog*.³⁹ Ook is er een jubileumaflevering over de VARA in 1945, hoewel dit vooral een blik biedt op de wederopbouw en niet de werking van de VARA gedurende de oorlog.⁴⁰ In deze jaren lijkt daarnaast vrijwel elk teken te ontbreken van het herdenken van de oorlog als onderwerp in de programmering. Dit zet zich voort in 1976, waar alleen een jeugdserie genaamd *Oorlogswinter*, gebaseerd op het gelijknamige boek, wordt uitgezonden.⁴¹ Dit wil niet zeggen dat de oorlog niet leefde onder de bevolking. Zo laten de jaarlijkse herdenkingen zien dat de oorlogsherinnering een vaste plaats heeft gekregen in de samenleving. De representatie binnen tv-programmering weerspiegelt dit echter niet.

Het begin van het nieuwe decennium en daarmee het 35-jarige jubileum van de bevrijding in 1980, laat echter een totale ommekeer zien in de behandeling van de Tweede Wereldoorlog op de televisie. De ervaringen van LHBTQIA+'ers vallen hier niet onder. Zo maakt de AVRO een serie ter aanleiding van deze 35-jarige viering, genaamd *De Laatste Fase*, die de laatste jaren van de oorlog als onderwerp heeft.⁴² Ook zijn er verscheidene jeugdseries en documentaires, zoals *Hitlerjugend* en *De Februaristaking* van NOT School TV, te zien op de televisie ter herinnering aan dit jubileum. Ten slotte vindt in dit jaar pas de eerste programmering plaats die de herdenkingen rondom 4 en 5 mei als onderwerp hebben. Zo maakt de NOS *Nederland 35 jaar vrij*, een reportage van de bevrijdingsmanifestatie in de Houtrusthallen in Den Haag, en maakt de AVRO een uitzending genaamd *1940-1945 in tekst en muziek*, waarin gedichten en liedjes over de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding centraal staan.⁴³ Dit laat de representatie van LHBTQIA+'ers verbleken, die één enkel radioprogramma van de NOS, getiteld *Homonos*, krijgen in 1980. Hoewel dit een belangrijke stap voor de representatie van deze groep in de media in het algemeen is, zijn de onderwerpen die worden besproken niet gerelateerd aan de ervaringen van de oorlog.⁴⁴ Dit is, zoals later in dit hoofdstuk blijkt, pas in aan het einde van dit deel van de onderzoeksperiode zijn.

---

³⁹ De Wereld in Oorlog, <https://tvenradiodb.nl/index.php/14681/de-wereld-in-oorlog.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

⁴⁰ Door de Jaren Heen, <https://tvenradiodb.nl/index.php/69998/door-de-jaren-heen.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

⁴¹ Oorlogswinter, <https://tvenradiodb.nl/index.php/7783/oorlogswinter.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

⁴² De Laatste Fase, <https://tvenradiodb.nl/index.php/62638/de-laatste-fase.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

⁴³ 1940-1945 in Tekst en Muziek, <https://tvenradiodb.nl/index.php/2807/1940-1945-in-tekst-en-muziek.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

⁴⁴ Homonos – Beeld en Geluid, <https://wiki.beeldengeluid.nl/index.php/Homonos> (geraadpleegd 20 januari 2022).

Een stroomversnelling van representatie

Op drie andere gebieden van de Nederlandse samenleving en daarmee de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur, blijken echter wel positieve veranderingen op komst voor de LHBTQIA+'ers. Zo krijgt gedurende het begin van de jaren 1980 de rechtsherstelgeldenkwestie, een zeer verhitte maatschappelijke discussie over wie monetaire compensatie verdient onder de bevolking voor de fysieke en mentale gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, een nieuwe dimensie wanneer de Jhr. Mr. J.A. Schorerstichting, een consultatiebureau voor homoseksualiteit, een brief schrijft aan minister De Boer van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. In deze brief eisen zij een wijziging van de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers 1940-1945 (WUV) waarbij slachtoffers die vervolgd zijn omwille van hun seksualiteit ook recht krijgen op de uitkering. Hierbij gaat het, volgens een krantenartikel uit het *NRC Handelsblad* van 8 juli 1982, niet zozeer om het geld maar dat het voornamelijk “nu om het principe gaat.”⁴⁵

Door de in dit hoofdstuk beschreven methode voor vinden van aan sleutelmomenten gerelateerde krantenartikelen toe te passen, wordt het mogelijk om de ontwikkeling van dit debat te volgen. De VVD-fractie in de Tweede Kamer lijkt mede door het artikel van het *NRC Handelsblad* ten zeerste geprikkeld en stelt schriftelijke Kamervragen over de kwestie in 1983. De reactie van het ministerie van Onderwijs gaat echter direct in tegen de hoop van de LHBTQIA+'ers. Zo is de minister van mening dat zij tijdens de oorlog niet hebben blootgestaan aan vervolging, zoals die in de WUV-wet is omschreven. Hierdoor hebben zij dan ook geen recht op de uitkering, aangezien zij niet voldoen aan deze omschrijving.⁴⁶ Mevrouw Smit-Kroes, minister van Onderwijs, erkent echter wel dat “het optreden van de Duitsers ten aanzien van homoseksuelen discriminerend was”. Zij stelt ook dat vervolging bij dit optreden beperkt was tot tijdelijke vrijheidsstraffen, en niet permanente vrijheidsstraffen of de dood zoals de wet dat omschrijft.⁴⁷ Deze weigering leidt tot sterk negatieve reacties onder de bevolking, waaronder de schrijver van het boek over de vervolging van LHBTQIA+'ers gedurende de oorlog dat leidde tot de Kamervragen van de VVD, Pieter Koenders. Zo noemt hij de uitspraken van Smit-Kroes “een verkeerde interpretatie van de wet.” Daarnaast beargumenteert hij wederom de noodzaak voor een wijziging in de wet. Het belangrijkste is daadwerkelijk, zoals anderen al eerder betoogden, de politieke erkenning van de vervolging van LHBTQIA+'ers.⁴⁸

De gemoederen binnen deze discussie raken verder verhit in 1985, wanneer staatssecretaris Van der Reijden van Volksgezondheid het standpunt van de regering dat de wet niet wordt uitgebreid, herhaald. Het landelijke bestuur van COC noemt deze reactie “bijzonder ongelukkig” en laat tevens weten dat uit eigen onderzoek 54 gevallen bekend zijn van vervolging onder de

---

⁴⁵ ‘Homo’s eisen uitkeringen na vervolging’, *NRC Handelsblad* (8 juli 1982).

⁴⁶ ‘Homo’s krijgen geen oorlogsuitkering’, *Algemeen Dagblad* (10 augustus 1983).

⁴⁷ ‘Geen uitkering voor in oorlog vervolgde homo’s’, *NRC Handelsblad* (10 augustus 1983).

⁴⁸ ‘Pleidooi voor erkenning van vervolgde homo’s’, *De Waarheid* (12 augustus 1983).

Duitse bezetter op basis van aangepaste Duitse wetgeving en Nederlandse rechters.⁴⁹ Politieke erkenning blijkt wederom het doel te zijn van het COC. Zo vermelden zij dat de meeste slachtoffers al geen beroep meer zouden kunnen doen aangezien zij al overleden zijn.⁵⁰ De discussie over vraag hoeveel LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers er waren in de historiografie lijkt hier tevens ook beantwoord te zijn. Voornamelijk het standpunt dat de hoeveelheid slachtoffers door actiegroepen werd aangegeven als zijnde veel hoger dan de werkelijkheid om sneller erkenning en representatie te bemachtigen, zoals Van Ginkel beargumenteerd, lijkt door deze vroege erkenning van een laag aantal slachtoffers scheuren te vertonen.

Deze jarenlange discussie raakt in 1986 verwickeld in het debat rondom het wel of niet erkennen van de tweede generatie als zijnde oorlogsslachtoffers. Staatssecretaris Van der Reijden wil het recht van deze tweede generatie op uitkering intrekken bij een komende wijziging van de wet. Dit leidt tot een sterke tegenreactie van de Tweede Kamer, waarbij zowel de CPN als D66 hiernaast betoogt om homoseksualiteit eindelijk te erkennen in de wetgeving.⁵¹ In een motie op 18 april, met sterke tegenzin van Van der Reijden en een eis om vervolgonderzoek, wordt de voorgestelde wetswijziging van CPN en D66 aangenomen en hebben LHBTQIA+'ers die vervolgd zijn gedurende de oorlog recht op een WUV-uitkering.⁵² Het geld is echter niet belangrijk, zoals Pieter Koenders, het COC en nu ook het overgrote deel van de Tweede Kamer van mening zijn. 18 april 1986 is het eerste moment waarop politieke en juridische erkenning van de vervolging van LHBTQIA+'ers een feit is.

De eerste stap in het proces van maatschappelijke erkenning volgt al snel, wanneer een nieuwe eindredacteur voor het radioprogramma *Homonos* wordt aangesteld. In het artikel over deze gebeurtenis wordt tevens vermeld dat de structuur van het programma verandert. Hierbij is duidelijk dat elke dinsdagavond een special wordt uitgezonden, waarbij de eerste special over het lot van LHBTQIA+'ers in de Tweede Wereldoorlog gaat.⁵³ Opvallend genoeg, wanneer naar informatie over het programma wordt gezocht, is te zien dat de reden voor het oprichten van een radioprogramma en niet een televisieprogramma afkomstig is uit het feit dat een radioprogramma eenvoudig en anoniem kan worden beluisterd. Zo heeft de NOS de taak op zich genomen om de mensen die buiten de ledengebonden omroepen vallen te bedienen, waarvan dit programma een van de resultaten is.⁵⁴ Een artikel uit de Volkskrant duikt dieper in op de werking van het programma en laat tevens de ambities van de nieuwe hoofdredacteur zien. Zo is Jan Nauta van plan om het programma elke week afwisselend door een man en een vrouw te laten presenteren.

---

⁴⁹ ‘‘Homo’s niet vervolgd, ook geen uitkering’’, *Het Parool* (27 december 1985).

⁵⁰ ‘Homo-vervolgde door nazi’s geen grond voor WUV-uitkering’, *De Waarheid* (27 december 1985).

⁵¹ ‘Uitkering voor vervolgdde homo’s bepleit’, *De Volkskrant* (9 april 1986).

⁵² ‘Homo’s onder wet oorlogsslachtoffers’, *Trouw* (18 april 1986).

⁵³ ‘Eindredacteur wijzigt opzet van ‘Homonos’’, *Trouw* (5 mei 1987).

⁵⁴ *Homonos – Beeld en Geluid*, <https://wiki.beeldengeluid.nl/index.php/Homonos> (geraadpleegd 20 januari 2022).

Ook is het programma volgend seizoen op de zaterdag van half 5 tot 5 te beluisteren zijn.⁵⁵ Het belangrijkste stuk informatie voor dit onderzoek is echter het feit dat een programma op de radio, te luisteren door iedereen, het lot van LHBTQIA+'ers gedurende de oorlog bespreekt als onderwerp. Op zowel televisie als radio was dit nog niet eerder gebeurd en daarom kan dus gesproken worden van een oprechte eerste stap in de erkenning van deze groep in de media.

De volgende stap in het proces van maatschappelijke erkenning wordt datzelfde jaar nog gezet, wanneer het zogenoemde Homomonument op de Westermarkt in Amsterdam op 5 september 1987 met grote festiviteiten wordt ingewijd.⁵⁶ Dit monument, ontworpen door kunstenaars Karin Daan en gemaakt op initiatief van het COC, bestaat uit drie roze stenen driehoeken en staat symbool voor de vervolging van de zogenoemde homoseksuelen gedurende de Tweede Wereldoorlog.⁵⁷ Een scala aan bekende en minder bekende mensen doet mee met de organisatie van de inwijding. Zo is Pieter Koenders medeorganisator van een bijbehorende tentoonstelling in het Anne Frankhuis, dat zich op enkele tientallen meters bevindt van het nieuwe monument. Uit deze tentoonstelling wordt duidelijk dat het initiatief voor het monument al zeven jaar eerder startte, toen kunstadviseur Judith Cahen en COC-voorzitter Benno Premisela het project startte.

Zeven jaar later kan het monument rekenen op steun vanuit alle kanten van de samenleving. Zo geeft burgemeester Van Thijn van Amsterdam een speech bij de tentoonstelling, treden allerlei voor die tijd bekende namen, zoals Ramses Shaffy, op gedurende de festiviteiten en geniet dit eerste monument voor de vervolging van homoseksuelen uitgebreide positieve verslaggeving in de kranten.⁵⁸ Karin Daan liet echter ook weten dat er ook enkele tegenreacties waren, hoewel dit volgens haar vrij beperkt was. Zo liet zij weten dat er een persoon was die meende dat "ze alle homo's beter kunnen vastmetselen dan die mooie natuursteen."⁵⁹ Daarnaast meent W.P. van Dijk uit 's-Gravenzande in een korte lezersreactie in *De Telegraaf* dat het "alleen wachten is op een monument voor travestieten is. Pas dan is het gekkenhuis compleet."⁶⁰

Deze enkele positieve reacties zijn echter niet genoeg bewijs voor het beoordelen van de ontvangst van het monument als zijnde overwegend positief of negatief. Naast deze reacties blijkt het monument en haar inwijding gedurende 1987 in de media een grotendeels uitgebreide neutrale of positieve verslaggeving te hebben genoten. Zo laat een zoekopdracht in Delpher naar het woord "Homomonument", voor de periode van het gehele jaar 1987, zien dat veertien verschillende kranten 94 artikelen hebben gewijd aan het monument en haar inwijding.⁶¹ De enkele negatieve

---

⁵⁵ 'HomoNOS belicht één thema per keer', *De Volkskrant* (5 mei 1987).

⁵⁶ 'Homo-monument', *NRC Handelsblad* (1 september 1987).

⁵⁷ Hier is gekozen voor het gebruik van de term homoseksuelen aangezien de term LHBTQIA+'ers niet bij de originele betekenis van het monument past.

⁵⁸ 'Van Thijn: tolerantie is geen wetsovertreding', *Het Parool* (4 september 1987).

⁵⁹ 'Geen zieligheid op een sokkeltje', *De Waarheid* (4 september 1987).

⁶⁰ 'Monument', *De Telegraaf* (9 september 1987).

⁶¹ Zoekopdracht "Homomonument" 01-01-1987 - 31-12-1987, <https://www.delpher.nl/nl/>

reacties doen echter niet af aan het feit dat met de inwijding van het eerste Homomonument ter wereld in 1987 en een jaar eerder met de politieke en juridische erkenning van vervolging van homoseksuelen, een definitieve omslag te zien is in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur met betrekking tot de ervaringen van Nederlandse LHBTQIA+'ers.

Dit wordt verder bevestigd door de komst van het Internationaal Homomonument in Den Haag, dat datzelfde jaar nog wordt geformuleerd in een initiatief. De beoogde kosten zijn 125.000 gulden en het monument moet in 1989 klaar zijn. In het volgende hoofdstuk blijkt echter dat dit monument jarenlange problemen en vertragingen heeft gekend sinds het initiatief in 1987. De betekenisgeving van het monument is anders dan dat van het monument in Amsterdam, omdat het in teken staat van de erkenning van homoseksuele mannen en vrouwen in de samenleving.⁶² Dit lijkt daarom niet een monument dat besproken moet worden in dit onderzoek, maar de constante herinterpretatie van hoe mensen moet herdenken die Raaijmakers betoogde is tevens toepasbaar op monumenten. Zo wordt het Internationale Homomonument vandaag de dag ook gebruikt gedurende de herdenkingen op 4 en 5 mei, ondanks haar originele betekenisgeving. Dit geldt tevens voor het Homomonument in Amsterdam, dat nu naast een internationale betekenis ook de gehele groep van LHBTQIA+'ers vertegenwoordigt in haar gebruik.

---

kranten/results?query=Homomonument&page=6&sortfield=date&cql%5B%5D=(date+_gte_+%2201-01-1987%22)&cql%5B%5D=(date+_lte_+%2230-12-1987%22)&coll=ddd
(geraadpleegd 7 maart 2022).

⁶² 'Den Haag krijgt internationaal homo-monument', *Algemeen Dagblad* (3 december 1987).

3. DE STRIJD BINNEN REPRESENTATIE

In de Volkskrant van 26 maart 1988 wordt een recente aflevering van het radioprogramma *Homonos* besproken. Het onderwerp van dit programma, en ook van het artikel, is de vraag of het nodig is dat een dergelijk programma ook op de televisie moet verschijnen.⁶³ Met de kennis die nu beschikbaar is over dit onderwerp, lijkt dit relatief laat om te bespreken, voornamelijk wanneer wordt gekeken naar de stappen die al waren gezet in de representatie van de LHBTQIA+ groep in het jaar ervoor. Deze stappen zijn voornamelijk te zien in het Homomonument te Amsterdam, het initiatief voor het Internationaal Homomonument te Den Haag en de rechtsherstelgeldenkwestie. Desondanks blijkt deze vraag toch nog relevant en dit wordt dan ook gebruikt als leidraad voor het komende hoofdstuk. Hoe hebben deze voorzichtige stappen in representatie zich ontwikkeld in de periode vanaf de oprichting van het Homomonument?

De rechtsherstelgeldenkwestie

In de voorgaande jaren werden grote stappen gezet op het gebied van representatie van LHBTQIA+'ers en hun ervaringen van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur. Met protestacties, de toenemende roep tot representatie en het oprichten van verscheidene monumenten werd de vervolging van LHBTQIA+ slachtoffers gedurende de oorlog onder de Nederlandse bevolking bekend gemaakt, waardoor gedurende het einde van de jaren 1980 positieve verschuivingen binnen deze representatie te constateren zijn. Ook worden feiten zoals het aantal slachtoffers maar ook het feit of vervolging heeft plaatsgevonden in twijfel getrokken door recent beschikbare informatie. Door wederom de methode toe te passen van een systematische zoektocht met behulp van zoektermen zoals het sleutelmoment zelf, "homo" en synoniemen en de inmiddels voor dit onderzoek belangrijke namen van onder andere Pieter Koenders, het COC, en verscheidene andere betrokkenen wordt het mogelijk om via de krantenberichten van de onderzoeksperiode de ontwikkelingen te volgen. Veel eerder dan historica Anna Tijsseling al liet zien, merkten historici, maar ook degenen die stredden voor representatie, dat het aantal slachtoffers dat onder andere de flyeractie op en nabij de Dam in 1970 aanhield, veel lager bleek te zijn.

---

⁶³ 'in iedere stad en dorp een homomonument', *De Volkskrant* (26 maart 1988).

Zo liet Pieter Koenders al zien in een reactie op de weigering van rechtsherstelgeld voor LHBTQIA+'ers in 1983 dat het aantal slachtoffers hooguit op enkele tientallen lag.⁶⁴ Ook liet het landelijke bestuur van het COC weten in een reactie op dezelfde situatie in 1985, dat al in het voorgaande hoofdstuk kort is besproken, dat uit eigen onderzoek 'maar' 54 gevallen bekend waren.⁶⁵ Het vervolgonderzoek dat staatssecretaris Van der Reijden in 1986 eiste bij de toekenning van de WUV-uitkering aan de LHBTQIA+ groep blijkt uiteindelijk toch te zijn uitgevoerd in 1988, door historica Yvonne Scherf. In dit onderzoek beargumenteerde Scherf dat er geen bewijs bestaat voor het sturen van Nederlandse "homoseksuelen" naar kampen buiten Nederland voor de periode 1940-1945. Het RIOD, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dat het onderzoek onder toezicht hield als opdracht van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, voegde toe aan de conclusies van Scherf dat het geen indicaties opleverde die rechtvaardigen dat "homoseksuelen" nog als aparte categorie voor de WUV moeten worden erkend.⁶⁶

Het onderzoek van Scherf ondervond echter wel veel kritiek als het aankomt op de methode die is gebruikt en de conclusies die zijn getrokken op basis van relatief beperkte bronnen. Zo waren er bronnen die melding maakten van Nederlanders in homoseksuele relaties met leden van het Duitse leger en de SS en waren er tevens Nederlandse SS'ers die veroordeeld zijn voor homoseksualiteit. Deze liet Scherf buiten beschouwing bij haar conclusies. Ook Nederlanders die in Duitsland woonden en daar werden opgepakt, liet zij buiten beschouwing. Desondanks nam het RIOD de conclusies over en kwam het rapport terecht bij de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, waar het een jaar lang tot 1988 bleef liggen.⁶⁷ De minister maakte, ondanks de resultaten van het onderzoek, toch de keuze om het recht op de WUV-uitkering voor LHBTQIA+ slachtoffers niet in te nemen.⁶⁸ Hoewel alleen gegist kan worden naar de beweegredenen van de minister om het recht op uitkering niet in te trekken, geven de beweegredenen die Pieter Koenders en het COC gaven toen zij recht op uitkering eisten een mogelijk antwoord. Hierbij ging het niet om de grote getallen, maar juist om de politieke erkenning van de groep als zijnde vervolgd gedurende specifiek de Tweede Wereldoorlog, in welke mate dan ook. Zelfs al waren er maar enkele tientallen, deze mensen verdienden, in de woorden van het COC en Koenders, ook de WUV-uitkering.

Wat de woorden van het COC en Koenders ook laten zien is dat de opvattingen van Van Ginkel en, in mindere mate, Van der Heijden over de beweegredenen van de LHBTQIA+ gemeenschap voor hun strijd om representatie genuanceerd moeten worden. Zo werd eerder in dit onderzoek al duidelijk dat Van Ginkel beide monumenten in Amsterdam en Den Haag en de

---

⁶⁴ 'Pleidooi voor erkenning van vervolgte homo's', *De Waarheid* (12 augustus 1983).

⁶⁵ "Homo's niet vervolgd, ook geen uitkering", *Het Parool* (27 december 1985).

⁶⁶ 'Uitkering homoseksuele oorlogsslachtoffers blijft', *NRC Handelsblad* (12 juli 1988).

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

protestactie van 4 mei 1970 meer zag als een politieke actie dan een herinnering aan de oorlog.⁶⁹ De woorden van Koenders en het COC over de rechtsherstelgeldenkwesie gaan hier juist direct tegenin. Voor hen gaat het immers niet om erkenning in het algemeen of het geld, aangezien een groot deel van de slachtoffers al overleden is, maar juist om de erkenning dat ook zij gedurende de oorlog zijn vervolgd.⁷⁰ Het argument met betrekking tot het aantal slachtoffers dat zowel Van Ginkel als Van der Heijden gebruiken om hun standpunten te ondersteunen, lijken tevens niet toepasbaar wanneer nogmaals de reactie van de minister op het onthullen van de hoeveelheid slachtoffers uit nieuw onderzoek in acht wordt genomen. De uitkering bleef immers open voor LHBTQIA+ slachtoffers en het feit dat er minder slachtoffers waren dan eerst gedacht werd, had hierop geen duidelijke invloed.

De nieuwe bevindingen en grote vraagtekens met betrekking tot de precieze aantallen van homoseksuele vervolgingsslachtoffers en hun compensatie laten echter wel zien dat bij de komst van het jaar 1988 de representatie van deze groep in gevaar dreigde te komen. De gedachtesprong van het erkennen van een relatief laag aantal slachtoffers is immers niet ver verwijderd van het in twijfel trekken de WUV-uitkering en van monumenten zoals het Homomonument op de Westermarkt. Logischerwijze kwam er dan ook een felle tegenreactie in de media. Zo uitte de werkgroep Homostudies van de Rijksuniversiteit Groningen haar ongenoegen over het onderzoek en de minister in een artikel in *Trouw* van 19 juli 1988. Hierbij eisten zij zelfs dat de minister afstand nam van het onderzoek en uitten zij kritiek op de methode en conclusies die werden getrokken.⁷¹

De werkgroep ging nog een stap verder toen zij een pagina vullend essay publiceerden in *De Waarheid*, waarin zij stapsgewijs de methode, argumenten en conclusies van Scherf ontkrachtten. Hier uitten zij ook stevige kritiek op de directeur van het RIOD destijds, de heer Paape, die relatief ongenueanceerd had gezegd dat er geen sprake was geweest van vervolging van Nederlandse “homoseksuelen” om hun seksuele geaardheid tijdens de Duitse bezetting.⁷² G. v.d. Akker uit Apeldoorn uitte daarnaast in een lezersreactie in *Trouw* van 28 juli 1988 dat Scherf, om in zijn of haar eigen krachttermen te spreken, “getuigt van een volkomen gebrek aan kennis omtrent de behandeling van gedetineerden in Erica.”⁷³ Met Erica doelde hij op kamp Erika bij Ommen, waar gedurende de oorlog geen Joden, maar overtreders van de vele wetten van de Duitse bezetter zaten. Scherf betoogde namelijk dat mensen vrijkwamen uit dit kamp, waardoor niet kan worden gesproken van vervolging.

---

⁶⁹ R. van Ginkel, *Rondom de stilte* (Amsterdam 2011) 463.

⁷⁰ ‘Homo’s eisen uitkeringen na vervolging’, *NRC Handelsblad* (8 juli 1982).

⁷¹ ‘Homo’s wel degelijk vervolgd in de oorlog’, *Trouw* (17 juli 1988).

⁷² ‘Riod: ‘Homoseksuelen werden niet vervolgd’ Universitaire werkgroep: ‘Een onbewezen constructie’’, *De Waarheid* (23 juli 1988).

⁷³ ‘Vervolging homo’s’, *Trouw* (28 juli 1988).

De eerste stappen in de televisiewereld

Deze strubbelingen over het wel of niet vervolgd zijn van de LHBTQIA+ groep blijken echter niet de stroomversnelling van representatie te hebben tegengehouden die volgde op het eerste monument voor vervolgte slachtoffers van de groep in 1987. Zo worden, via het tv-medium, de voorzichtige en twijfelachtige eerste stappen richting het bespreken van de ervaringen van LHBTQIA+'ers gedurende de oorlog gezet. In de *Volkskrant* van 26 maart 1988 komt het radioprogramma *Homonos* wederom in het nieuws omwille van het bespreken van de komst van een apart 'homoprogramma' op de televisie, met de komst van Nederland 3 en de ruimte voor meer programma's. Opvallend hierbij is dat dit fenomeen besproken wordt in het programma, in plaats van overduidelijk gesteund worden. Het wordt immers als een vraag geformuleerd: "is de komst van een apart homoprogramma op de televisie gewenst?".⁷⁴ Op 28 mei 1991 komt hier een antwoord op, wanneer Ikon besluit een selectie van het Engelse televisieprogramma, *Out on Tuesday*, besluit uit te zenden. Dit programma, gefocust op LHBTQIA+'ers, behandelde allerlei onderwerpen. Zo volgden afleveringen met onderwerpen zoals aids, tradities, rituelen, homoseksuele cultuur in het buitenland en nog veel meer.⁷⁵ De reactie op het programma in Engeland liep uiteen van "aandoenlijke bedankbrieven tot moordlustige bedreigingen."⁷⁶ Bij de selectie aan onderwerpen die Ikon zal uitzenden op zondag om 23:00 's avonds, is tevens het onderwerp van "de positie van homo's in het leger tijdens de Tweede Wereldoorlog", het eerste geval van een bespreking van LHBTQIA+'ers en hun ervaringen gedurende de Tweede Wereldoorlog op de Nederlandse televisie.

Hoewel dit programma enkel een vertaling is van het Engelse programma, is dit toch een heuse mijlpaal in de geschiedenis van de representatie van LHBTQIA+'ers te noemen. Het artikel dat dit feit noemt, vermeldt wel dat dit programma in Engeland onderhevig is geweest aan sterk positieve en negatieve reacties, hoewel het niet verder speculeert over Nederlandse reacties op het programma wat in Nederland de naam *Zo op zondag* krijgt.⁷⁷ In het *Algemeen Dagblad* van 10 september 1991 is te zien dat het programma bij de schrijver van het artikel goed in de smaak is gevallen. Zo noemt deze persoon het programma "energiek en sterk", en verder hoopt diegene dat er in Nederland ook een vergelijkbaar televisieprogramma kan worden gemaakt. Desondanks lijkt dit programma bij het bredere publiek niet zeer populair te zijn. Zo vermeldt het artikel dat de laatste aflevering van het programma het betreurenswaardige kijkcijfer van welgeteld twee personen had.⁷⁸

---

⁷⁴ 'Twentse textiel in tv-drama', *De Volkskrant* (26 maart 1988).

⁷⁵ 'Homoprogramma 'Zo op zondag' bij Ikon-tv', *Limburgsch Dagblad* (16 augustus 1991).

⁷⁶ 'Vrolijk homo-magazine zonder underdog-gedrag', *NRC Handelsblad* (17 augustus 1991).

⁷⁷ 'Ikon zendt selectie van Engels homo-programma uit', *Algemeen Dagblad* (28 mei 1991).

⁷⁸ "'Zo op zondag', zo ijzersterk kan televisie zijn', *Algemeen Dagblad* (10 september 1991).

Deze aflevering, van groot belang voor dit onderzoek als eerste aflevering die sprak over de oorlog en LHBTQIA+ ervaringen, was tevens de aflevering waarin ‘vier homo’s en twee lesbiennes vertellen over hun diensttijd in de Tweede Wereldoorlog.’⁷⁹ Het onderwerp werd besproken in de vorm van een reeks interviews, waarbij vragen naar voren kwamen over het leven van homo’s en lesbiennes in een machocultuur als het Engelse leger en de mogelijkheden voor romantiek in een oorlogssituatie.⁸⁰ Omdat het programma voor, door en over LHBTQIA+’ers werd gemaakt, kan hier daadwerkelijk worden gesproken van de eerste greep naar de representatie van LHBTQIA+’ers en hun ervaringen van de Tweede Wereldoorlog via het televisie-medium.

Vanuit de eigen doelgroep en zelfs de professionele wereld van de televisie bleek de interesse, in tegenstelling tot het dramatisch lage kijkcijfer, wel groot. Zo wordt in een artikel van Trouw van 15 augustus 1992 vermeldt dat de respons van de kijkers zo groot was dat de programmadirecteur Geerten van Empel erdoor werd gestimuleerd een geheel eigen “homo-magazine” op tv, in de stijl van *Out on Tuesday*, te maken. Dit programma had uiteindelijk haar eerst aflevering op 16 augustus 1992, met nog drie vervolgafleringen in de daaropvolgende drie zondagen.⁸¹ Andere kranten wijzen op de populariteit van de eerste reeks onder de niet eerder gerepresenteerde doelgroep en de hoge kwaliteit van de inhoud van de tweede reeks. Zo bleek dat maanden na het einde van de eerste reeks de reacties van kijkers nog binnen bleven komen. Ook wordt de opmerking uit het andere artikel over het mee willen werken van de professionele wereld ondersteund. Zo blijkt dat Van Empel uiteindelijk aan de slag is gegaan met een team van tien filmmakers, allemaal zelf ook homoseksueel.⁸²

Hoewel homoseksualiteit op de tv een vast item werd, zo volgde in 1995 al snel een nieuw programma op RTL 5 in hetzelfde format, bleef het onderwerp van homoseksualiteit en de oorlog beperkt tot die ene aflevering uit 1991, vertaald vanuit het Engels.⁸³ Desondanks laat het jaar 1991 voor het eerst een representatie zien van de ervaringen van LHBTQIA+’ers gedurende de oorlog in zowel de media als in monumenten en wetgeving. Deze eerste televisieaflevering leidde tot een toename in bekendheid van het oorlogsleed van LHBTQIA+’ers onder de bevolking en tot nieuwe initiatieven in de televisiewereld. Dit is dan ook met zekerheid een toename in de representatie van LHBTQIA+’ers te noemen.

---

⁷⁹ ‘Selectie’, *NRC Handelsblad* (7 september 1991).

⁸⁰ ‘Actueel’, *Het Parool* (7 september 1991).

⁸¹ ‘Liefde tussen Hilda en Gerda mooi ingetogen geportretteerd’, *Trouw* (15 augustus 1992).

⁸² ‘IKON met eigenzinnig en afwisselend homo-magazine’, *Leidsch Dagblad* (14 augustus 1992).

⁸³ ‘Zanger Jan Rot zes weken lang opgewekte presentator - Homo-magazine herleeft bij RTL5’, *Brabants Dagblad* (18 oktober 1995).

Het Internationaal Homomonument, herinnering aan de oorlog of politieke actie?

Dit wordt verder versterkt door een fenomeen dat zich al liet zien vrijwel direct na de inwijding van het Homomonument te Amsterdam. Aan het einde van het vorige hoofdstuk werd immers duidelijk dat een nieuw initiatief werd gestart in Den Haag ten gunste van een Internationaal Homomonument dat symbool moest staan voor de acceptatie van zowel homoseksuele mannen als lesbische vrouwen. 100.000 gulden kreeg de stichting Homomonument Den Haag Internationaal als subsidie en de resterende 25.000 gulden moesten zij zelf verzamelen.⁸⁴ De reden waarom dit genoemd wordt in dit onderzoek is om duidelijk te maken hoe moeizaam dit project uiteindelijk is verlopen. Zo zou de originele leverdatum van 1989 uiteindelijk 1 oktober 1993 worden en is de locatie tot nu toe vier keer veranderd.⁸⁵ Dit monument staat, ondanks de moeizame gang van zaken omtrent de realisatie, symbool voor acceptatie.

Uit deze invulling blijkt echter niet helemaal hoe het monument destijds werd beoordeeld in de media, een gegeven dat een extra laag toevoegt aan het debat rondom de beweegredenen van LHBTQIA+’ers met betrekking tot de strijd om representatie. Zoals Raaijmakers al zei, is de geschiedenis van de oorlog constant onderhevig aan herinterpretatie, en dit was toentertijd ook het geval. Zo is een sterk negatieve reactie op dit monument te zien uit een onwaarschijnlijke hoek. Pieter Koenders, medeorganisator van het Monument op de Westermarkt, laat in een artikel in *De Volkskrant* van 26 maart 1988 weten dat hij het nieuwe monument ziet als een “Haags Progressief-Akkoord Monument” ziet. Zo ziet hij het nieuwe monument en haar invulling als een reactie op de invulling van het monument in Amsterdam.

De originele invulling van het Haagse monument was een monument “ter nagedachtenis aan de vervolging van vele homoseksuelen gedurende de laatste wereldoorlog” maar werd volgens Koenders plots omgedoopt tot internationaal toen het Amsterdamse monument werd gerealiseerd. Hierbij is een sterk onderscheid op te merken tussen hoe destijds de twee monumenten werden gezien en hoe (verbaal) werd gestreden om de juiste invulling van de betekenis van elk monument. Het ging vooral om de lading die beide monumenten droegen: het internationale versus het lokale en vervolging in het algemeen versus vervolging gedurende de Tweede Wereldoorlog. Koenders gaat zelfs verder dan de strijd om invulling door het Haagse monument en haar organisatoren te betichten van het afdoen van het Amsterdamse monument als een randgebeuren, waaruit blijkt dat hij het niet alleen persoonlijk opnam maar het ook als een belediging ervoer voor het monument te Amsterdam en al haar organisatoren.⁸⁶ Het politieke aspect is, met oog op het eerder genoemde debat omtrent beweegredenen, zeker geen feit wat

---

⁸⁴ ‘Den Haag krijgt internationaal homo-monument’, *Algemeen Dagblad* (3 december 1987).

⁸⁵ ‘Homomonument tegen onderdrukking’, *Trouw* (1 oktober 1993).

⁸⁶ ‘In iedere stad en dorp een homomonument’, *De Volkskrant* (26 maart 1988).

genegeerd moet worden. Binnen de strijd om representatie lijkt hierdoor tevens geen eenduidigheid te zijn in de beweegredenen om die representatie.

De organisatoren van het Haags monument lijken zich hier niks van aan te trekken en gaan simpelweg door met de organisatie ervan, zo blijkt uit een artikel uit het *Algemeen Dagblad* van 30 maart 1988. Hierin reageert de Amerikaanse presidentskandidaat dominee Jesse Jackson op het feit dat hij is genoemd als zijnde zitting te hebben genomen in het comité van aanbeveling voor het internationale monument te Den Haag. Hoewel hij in dit artikel zegt dat hij niks weet van een dergelijk monument, is het belangrijker om in te zien dat dit artikel het internationale aspect dat de organisatoren najagen goed laat zien.⁸⁷ Een Amerikaanse democratische presidentskandidaat als lid van een dergelijk comité zou immers zeer goed bijdragen aan het internationale gehalte van het monument en daarmee ook dit aspect legitimeren. Deze tweede kink in de kabel blijkt het monument niet te hebben tegengehouden, aangezien in december van datzelfde jaar nog een ontwerp van kunstenaar Theo ten Have wordt gekozen voor het monument.

De betekenis van dit ontwerp laat een interessante hybride zien tussen de focus op het internationale aspect van het monument en de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Zo begint het monument in een grijsblauwe driehoek, die de ontdekking van homoseksualiteit voor de persoon laat zien, om vervolgens in een ijzeren sliert naar boven te gaan. Deze lijn vormt zich om in een knoop, die het conflict met zichzelf en met anderen laat zien, om daarna te ontplooiën in acceptatie en de ontplooiing van persoonlijkheid in een diep roze kleur. Door het monument abstract te houden wordt het internationale aspect aangehaald, als zijnde een symbool voor iedereen die het proces van uit de kast komen heeft meegemaakt of nog meemaakt. De kleuren zeggen echter iets anders. De ‘wuivende’ roze driehoek waar het monument in eindigt waren in Nazi-Duitsland symbolen voor de zogenoemde homoseksuelen.⁸⁸ Hiermee is vooral een persoonlijke maar ook een zeer Europese kant van het monument in de vervolgingservaringen van homoseksuelen die hier worden gerepresenteerd te zien.

Representatie, maar wat nu?

De stilte rondom homoseksualiteit en hun ervaringen gedurende de Tweede Wereldoorlog op televisie wordt daarentegen niet snel lokaal of nationaal doorbroken in de jaren na 1991. Zo wordt de herdenking op de Dam elk jaar trouw uitgezonden, met rondom het onderwerp van de Tweede Wereldoorlog allerlei programma's en documentaires. Homoseksualiteit blijkt hier echter voor een lange periode geen onderdeel van. De herdenking bij het homomonument in Amsterdam is relatief nieuw en werd, voor het uitbreken van de coronapandemie in 2020, door enkele duizenden bezocht. Dit wordt echter niet live uitgezonden, naast een enkele livestream in 2021 vanwege de

---

⁸⁷ ‘Jackson weet niets van homomonument’, *Algemeen Dagblad* (30 maart 1988).

⁸⁸ ‘Ontwerp voor internationaal homomonument’, *De Waarheid* (29 december 1988).

pandemie. De database van tvenradiodb.nl blijkt hier wederom niet toereikend wanneer mogelijke recente programma's of documentaires over het onderwerp worden opgezocht. Toch blijkt het onderwerp daadwerkelijk wel op tv besproken, op zelfs een uitvoerige wijze. Door zowel Delpher als Nexis te gebruiken met zoektermen zoals "homo", gekoppeld aan de onderzoeksperiode en woorden zoals "documentaire", "Tweede Wereldoorlog" en "vervolging", wordt het bemoeilijkte gebruik van tvenradiodb.nl omzeild om tot de ontwikkeling van het onderwerp in recentere jaren te komen. In de periode van 1995-2017 komt homoseksualiteit enkele keren als aspect terug wanneer de ervaringen van de oorlog worden besproken op de televisie. Zo komt op 2 mei 2011 met de documentaire *Zwarte Soldaten*, waarbij zes Nederlandse vrijwilligers van de SS worden geïnterviewd, een vraag over homo-erotiek in de SS. Hierop antwoorde een van de vrijwilligers: "Ik heb er nooit over gesproken, maar ik denk dat ik een beetje bewondering had voor mannen."⁸⁹

Dit hooguit sporadisch bespreken van homoseksualiteit en de Tweede Wereldoorlog blijft hier echter ook bij, totdat op 5 september 2017 de documentaire *Monument van trots* wordt uitgezonden op AT5.⁹⁰ In deze documentaire van omstreeks anderhalf uur wordt het ontstaan van het Homomonument in Amsterdam, haar betekenisgeving en de geschiedenis van homovervolging uitgebreid besproken door zowel LHBTQIA+'ers als wetenschappers die gespecialiseerd zijn in deze geschiedenis.⁹¹ Belangrijk binnen deze documentaire is voornamelijk het tweeledige aspect van het monument. Zo is er een sterke focus op de geschiedenis van de vervolging van LHBTQIA+'ers, maar is als tegengeluid in deze geschiedenis het verleden van emancipatiebewegingen merkbaar. Daarnaast wordt ook nog eens duidelijk dat het monument haar oorspronkelijke betekenis als herdenking van de oorlogsslachtoffers niet is verloren maar dat dit monument ook onderhevig is aan een constante hernieuwde betekenisgeving, die steeds internationaler en uitgebreider van inhoud is.

Belangrijk voor dit onderzoek is echter ook hoe de geschiedenis van homoseksualiteit gedurende de Tweede Wereldoorlog gerepresenteerd wordt binnen deze documentaire. Binnen de documentaire vangt de blik op deze geschiedenis aan met een feitelijke beschrijving van hoe tegen homoseksualiteit werd aangekeken gedurende de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, waarbij een ontwikkeling naar een zeer medische en biologische kijk op homoseksualiteit centraal staat. Hierbij wordt tevens benoemd dat dit vooral in Duitsland zeer uitgebreid werd gedaan. De vroege emancipatorische bewegingen en tijdschriften ontstonden ook aan het begin van de twintigste eeuw. Zo richtte de heer Jacob Anton Schorer al in 1912 de Nederlandse afdeling van het WhK, Wissenschaftlich-humanitäre Komitee, op. Deze organisatie streed tegen de discriminatie van LHBTQIA+'ers en het wetsartikel 248-bis, dat gelijkgeslachtelijk contact tussen de 16-21 jaar verbood, terwijl dat voor heteroseksuelen niet zo was. Ook werd het blad

---

⁸⁹ 'Seelen laat SS -ers vrijuit spreken; Documentaire Joost Seelen geeft Nederlanders bij Waffen-SS een gezicht', *NRC Handelsblad* (21 april 2011).

⁹⁰ 'Bioscoop/studio K. Twee cultklassiekers', *Het Parool* (5 september 2017).

⁹¹ Monument van Trots, <https://ihlia.nl/events/monument-van-trots/> (geraadpleegd 25 januari 2022).

Levensrecht, een blad “voor en door homoseksuelen”, opgericht door Niek Engelschman in 1939. Duidelijk wordt ook dat, ondanks de vervolging, een homoseksuele subcultuur ontstaat in Nederland waarbij ontmoetingsplaatsen centraal staan. In Duitsland bestaat echter een veel grotere homoseksuele subcultuur dan in Nederland. Deze is ook veel meer in het openbaar in de grote steden zoals Berlijn, Hamburg en Keulen.

Deze situatie van voorzichtige bewegingen en minieme emancipatie kantelde echter snel, zelfs al voor de opkomst van het nationaalsocialisme. Zo worden al in 1932 in Duitsland veel cafés gesloten die bekend staan als ontmoetingsplekken voor LHBTQIA+’ers. Daarnaast worden verenigingen en bladen opgeheven en verboden. De nazi-cultuur is zeer onderdrukkend voor LHBTQIA+’ers. Bepaalde groepen LHBTQIA+’ers hebben de kans om opgepakt te worden, vervolgd te worden en ook naar concentratiekampen te worden gestuurd. Binnen deze kampen komt een systeem van identificatie, waarbij homoseksuele mannen roze driehoeken op hun kampkleding moeten dragen. De documentaire benoemt hierbij dat het niet duidelijk is hoeveel van deze mannen er precies zijn omgekomen. De schattingen en rekensommen komen uit op een gemiddelde van 10.000 gevangenen, waarvan ongeveer 60% is overleden.

Na de invasie van Nederland ontwikkelt de situatie voor LHBTQIA+’ers hetzelfde als in Duitsland. Emancipatorische bewegingen kwamen tot een stilstand. Uit voorzorg werd de administratie van de leden van *Levensrecht* tot pulp gemaakt in de wasmachine van Engelschman, om vervolgens gedumpt te worden in een gracht in Amsterdam. Schorer hief zijn organisatie op uit angst voor vervolging en werd bezocht door de Duitsers die zijn bibliotheek in beslag namen. Vanaf 3 augustus 1940 werd ieder homoseksueel contact tussen mannen verboden en komt er in Den Haag een aparte inspectie voor de bestrijding van homoseksualiteit en abortus. Al snel vraagt de bezetter aan alle politiebureaus om hun registratie van homoseksuele mannen, iets dat al enkele decennia werd gedaan, te geven aan de instanties van de bezetters. Hier werd echter weinig of niets mee gedaan, aangezien de vervolging van joden en het bestrijden van het verzet belangrijker werd geacht. Bedreigen werd als genoeg gezien om LHBTQIA+’ers te onderdrukken.

Het beeld van homoseksualiteit gedurende de oorlog wordt na deze feitelijke beschrijving van de gebeurtenissen verder besproken. Zo wordt benoemd dat het beeld sterk wisselt door de jaren heen. Het bestaande beeld van de oorlog als “één grote ellende” wordt door historica Judith Schuyf gezien als vrij overdreven:

“Ja, er zijn mensen vervolgd en ongelofelijk in angst hebben gezeten. De eerste drie oorlogsjaren zijn voor Nederland vrij rustig voorbijgeleden. Als je niet joods was, had je relatief weinig last ervan. Voor de gewone homoseksuelen was het niet veel verschillend, ze werden al eerder geregistreerd en vervolgd.”⁹²

---

⁹² J. Schuyf in: Monument van Trots, geraadpleegd met toestemming van de documentairemaker (geraadpleegd 25 januari 2022) 37:35-38:06.

De eerste voorzitter van de organisatie COC Niek Engelschman benoemde dat de situatie slecht was voor, gedurende en na de oorlog, en dat er dus geen grote breuk was door de oorlog.⁹³

Met deze opvatting over de geschiedenis van vervolging van LHBTQIA+'ers gedurende de Tweede Wereldoorlog laat de documentaire geen afwijzing zien van het feit dat deze groep werd vervolgd vanwege hun seksualiteit gedurende de oorlog, maar juist een herinterpretatie van dit verleden in een moderne context. Volgens de documentaire gaat het bij het Homomonument in Amsterdam niet om de vervolging gedurende de oorlog specifiek, maar om de vervolging van LHBTQIA+'ers in het algemeen over de gehele wereld. Deze herinterpretatie van het verleden met een uitgebreid oog voor inclusiviteit laat zien dat, waar homoseksualiteit in de jaren 1980 en 1990 nog amper werd besproken op radio en televisie, met name met betrekking tot de oorlog, er in deze documentaire een omslag te zien is in het denkbeeld over dit onderwerp. Door een scala aan wetenschappers te interviewen, met alle recente beschikbare kennis over het onderwerp, is het daaropvolgend ook een combinatie tussen zowel interesse opwekken voor een breder publiek als een door de wetenschap ondersteunde documentaire.

Voor de resterende jaren van de onderzoeksperiode na 2017 zijn geen gevallen van de bespreking van de oorlogservaringen van LHBTQIA+'ers gevonden. Hoewel dit past binnen het beeld van de representatie van LHBTQIA+'ers in de media van voorgaande jaren als zijnde sporadisch besproken, is het toch van toepassing om te kijken naar de omstandigheden van met name de herdenkingen sinds 2019. Het coronavirus, dat sinds 2019 in Europa en dus ook de plaats van schrijven van dit onderzoek rondwaarde met exponentiële groei in het aantal gevallen, leed en verdriet, zorgde er ook voor dat grote evenementen zoals herdenkingen vrijwel onmogelijk werden. Zo was de herdenkingsceremonie op de Dam in Amsterdam in 2019 nog gevuld met mensen, om een jaar later zonder publiek en alleen nog digitaal voltrokken te worden. Hetzelfde geldt voor de herdenkingen bij de beide Homomonumenten, die in de jaren voor de pandemie sterk in populariteit toenamen. Hoewel de invloed van de pandemie op representatie niet met zekerheid kan worden bestempeld als zijnde desastreus voor representatie, is het toch van belang dat met dit gegeven dit hoofdstuk wordt afgesloten.

---

⁹³ Monument van Trots, geraadpleegd met toestemming van de documentairmaker (geraadpleegd 25 januari 2022).

CONCLUSIE

Naar aanleiding van dit onderzoek naar de representatie van LHBTQIA+'ers en hun ervaringen van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur via de media van de jaren 1970-2020 vallen een aantal conclusies te trekken. Gedurende de inleiding is het theoretische framework en het historiografisch debat uiteengezet waarin dit onderzoek vooral als doel had om de bespreking van hoe herinnerd wordt en wat herinnerd moet worden gedurende de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog inclusiever en minder polariserend te maken. In de theoretische framework schets werd aangegeven hoe historica Ilse Raaijmakers aangaf dat het verleden en de herdenkingen onderhevig zijn aan een constante herinterpretatie, waarbij verscheidene instanties, actoren en "gewone" mensen bepalen wat wel en wat niet herdacht moet worden en wat een plek verdient in die nationale herdenkingscultuur.

Concluderend kan worden gezegd dat de representatie van LHBTQIA+ oorlogservaringen in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur van 1970-2020 gekenmerkt wordt door zowel politiek gemotiveerde beweegredenen voor algemene representatie als een specifieke zoektocht naar de representatie van het oorlogsverleden, dat voor velen nog zwaar lag. In de ontwikkelingen van LHBTQIA+'ers van de periode 1970-1987 en haar representatie in de media is een duidelijke stijgende lijn te zien als het gaat om representatie van haar ervaringen gedurende de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur. Waar in 1970 nog de roze krans werd geweigerd bij de herdenking op de Dam, werd gedurende de jaren 1970 en 1980 steeds meer ruimte gecreëerd voor politieke en juridische representatie in de vorm van de rechtsherstelgelden en maatschappelijke representatie in de vorm van media en monumenten die direct dit leed kenbaar maken, bespreken en representeren. Het toekennen van rechtsherstelgelden in 1986, de inwijding van het Homomonument in Amsterdam in 1987 en het initiatief voor een Internationaal Monument in Den Haag laten zien dat er een grote omslag heeft plaatsgevonden in de manier waarop LHBTQIA+'ers gerepresenteerd worden. Deze grote omslag, die begon in de jaren 1980 met het 35-jarige jubileum en voltrok in 1987, is deels te wijden aan de acties van zowel het COC als andere individuen. Representatie in de vorm van televisieprogrammering ontbreekt echter nog. Daarnaast kende deze nieuwe periode ook een zekere mate van discussie, die is te linken aan de constante herinterpretatie van wat herdacht moet worden.

Hiernaast is ook duidelijk dat de herdenkingen rondom de Tweede Wereldoorlog in het algemeen afhankelijk zijn van wat geacht wordt dat herdacht moet worden. De roep om representatie van de LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers in de nationale herdenkingscultuur is hier een goed voorbeeld van, aangezien gedurende de periode 1970-2020 constant is gediscussieerd over wie, wat, hoe en deze groep herdacht moest worden. Deze discussie vond vooral plaats in de

jaren 1980 en 1990, toen zowel het aantal LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers als het recht op de WUV-uitkering betwijfeld werd in het historiografische en maatschappelijke debat. Ondanks het debat rondom in de jaren 1980 en 1990, nam de representatie van LHBTQIA+'ers tot aan 2020 toe door een toenemend aantal monumenten, het bespreken van het LHBTQIA+ oorlogservaringen in kranten en documentaires en een vergroting van de herdenkingen gericht op de groep in de jaren 2000 en 2010. In recentere jaren veranderde het narratief omtrent de oorlogservaringen van LHBTQIA+'ers door recent historisch onderzoek te incorporeren. Een voorbeeld hiervan is de documentaire *Monument van Trots* (2017), waar activisten én historici aan het woord kwamen en de vervolging van LHBTQIA+'ers gedurende de oorlog in een breder narratief van algemene vervolging plaatsten. Ook uit zich dit in de steeds meer uitgebreide herdenkingen rondom beide Homomonumenten.

De roep om representatie, die al bestond in de jaren 1970 in de vorm van bijvoorbeeld het AJAH, kwam gedeeltelijk voort uit de algemene zoektocht naar gelijke rechten. In tegenstelling tot wat Van Ginkel en Van der Heijden betogen met betrekking tot de beweegredenen voor de zoektocht naar de representatie van LHBTQIA+ oorlogservaringen in de nationale herdenkingscultuur, blijkt er wel degelijk een roep om specifiek de representatie van de oorlogservaringen te zijn geweest. Uit zowel kranten als media is duidelijk geworden dat deze roep zich uitte in algemene protesten, monumenten, maatschappelijke en politieke discussies en uiteindelijk ook tv-programmering aangaande het onderwerp.

Deze stijgende lijn van representatie in zowel de Nederlandse samenleving als de media was ook onderhevig aan wat Raaijmakers de constante herinterpretatie van herdenken noemt. Dit is terug te zien in de kritiek van Pieter Koenders op het Internationaal Homomonument en het debat wat hieruit voortvloeide. Deze herinterpretatie vond gedurende de periode 1970-2020 constant plaats. Zoals in de documentaire *Monument van Trots* te zien is, zijn de ervaringen van LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers in de afgelopen 5 jaar geïncorporeerd in een narratief van vervolging door de geschiedenis heen. Hierbij is er niet alleen ruimte voor homoseksuele mannen en lesbische vrouwen, die de originele vertegenwoordigde groepen van beide Homomonumenten in Nederland waren, maar voor alle slachtoffers van vervolging die zich identificeren als LHBTQIA+. Naast de documentaire wordt de constante herinterpretatie ook bevestigd door de veranderende interpretaties van de betekenis van zowel het Homomonument te Amsterdam als het Internationaal Homomonument en het maatschappelijk debat rond deze monumenten gedurende de periode 1970-2020. Hieruit valt op te maken dat de representatie van de oorlogservaringen van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur onderhevig was - en is - aan de invloed van maatschappelijke veranderingen, een fenomeen wat zich in de toekomst ook zal voortzetten.

De gebruikte onderzoeksmethode leent zich, naast het onderzoek naar de representatie van LHBTQIA+ representatie, ook voor onderzoek naar de representatie van andere gemarginaliseerde

bevolkingsgroepen. Hierbij kan gedacht worden aan de representatie van Indonesiërs in dezelfde periode of zelfs een onderzoek naar de representatie van Duitse Nederlanders en hun ervaringen gedurende en na de oorlog. De combinatie tussen een analyse van krantenartikelen en het voor de jaren 1950, 1960 en 1970 relatief nieuwe medium van de televisie maakt het mogelijk om een meer compleet beeld te scheppen van grote ontwikkelingen. Naast enkel representatie van een gemarginaliseerde groep, zouden ook andere grote ontwikkelingen en hun weergave in de media diepgaander onderzocht kunnen worden. De antwoorden die dit onderzoek heeft gebracht lenen zich voor meer inclusiviteit in zowel het maatschappelijke en historiografische debat. De schat aan informatie over de ontwikkelingen in de representatie van LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers in de Nederlandse naoorlogse herdenkingscultuur laat zien dat dergelijk onderzoek via digitale kranten en programmeringsgegevens gebruikt kan worden om duidelijkheid te scheppen in de ontwikkeling van het debat omtrent de representatie van LHBTQIA+ oorlogsslachtoffers.

BIBLIOGRAFIE

Secundaire literatuur

- Bogaarts, M.D., "Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950," in F. Wielenga, *De Duitse Buur: Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995* (Den Haag 1996) 6-39.
- Bogaarts, M.D., "'Weg met de Moffen' De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945', *BMGN* 96:2 (1981) 334-352.
- Boom, B. van der, *'We leven nog' Stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2004).
- Dassen, P., T. Nijhuis en K. Thijs, *Duitsers als slachtoffers: het einde van een taboe?* (Amsterdam 2007).
- Dirk, M., 'Barnouw (David), de Keizer (Madeion), van der Stroom (Gerrold) (red.). 1940-1945: Onverwerkt verleden? georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985.', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 67:4 (1989) 952-954.
- Ginkel, R. Van, *Rondom de Stilte* (Amsterdam 2011).
- Haan, I. de, 'Rob van Ginkel, Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland (Amsterdam: Bert Bakker, 2011, 844 pp., ISBN 978 90 351 3440 90).' *BMGN – Low Countries Historical Review* 128:4 (2013).
- Hall, S., *Representation* (London 1997).
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden* (Amsterdam 2001).
- Heijden, C. van der, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Koenders, P., *Homoseksualiteit in bezet Nederland: verzwegen hoofdstuk* (Den Haag 1984).
- Lagrou, P., *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 1999).
- Lak, M., *Tot elkaar veroordeeld* (Rotterdam 2015).
- Luyckx P. en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. (Hilversum 1997).
- Meer, T. Van der en M. Van der Klein, 'Gevangen in slachtofferschap. Homoseksualiteit en de tweede wereldoorlog', *De Gids* 170:1 (2007) 74-83.
- Minton, S.J., *Marginalisation and Aggression from Bullying to Genocide* (Rotterdam 2016).

- Moore, B., ‘Goed en fout’ or ‘grijs verleden’? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940–1945’, *Dutch Crossing* 27:2 (2003) 155-168.
- Müller, K., *Doodgeslagen, doodgezwegen: vervolging van homoseksuelen door het nazi-regime 1933-1945*. (Amsterdam 2005).
- Nordkamp, B., ‘DEUTSCHE NICHT ERWÜNSCHT’? *Het debat over Duitse toeristen in Nederland, 1945-1956* (Nijmegen 2019).
- Oprel, M.O., *The Burden of Nationality: Dutch citizenship policies towards German nationals in the aftermath of the Second World War (1944-1967)*. (Amsterdam 2020).
- Raaijmakers, I., *De stilte en de storm: 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2017).
- Romijn, P., *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. (Amsterdam 2020).
- Schlagdenhauffen, R., ‘De Dodenherdenking aan het Homomonument in Amsterdam: herdenking van de slachtoffers van het naziregime en politiek gebruik van de herinnering’, *Getuigen: tussen geschiedenis en gedachtenis* 110:1 (2011) 114-126.
- Smith, L., *Uses of Heritage* (Londen 2006).
- Stolk, P.J., *Wetgeving uitkeringen vervolgings- en burgerslachtoffers 1940-1945* (Deventer 2009).
- Tijsseling, A.C.M., *Schuldige seks. Homoseksuele zedendelicten rondom de Duitse bezettingstijd* (Utrecht 2009).
- Vos, C. *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. (Hilversum 1995).
- Vree, F. Van en R. van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).*
- Vree, F. Van, H. Berg, D. Duindam eds., *De Hollandsche schouwburg. Theater, deportatieplaats, plek van herinnering* (Amsterdam 2013).
- Wielenga, F., *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999).

Websites

- ‘12 procent van de huidige bevolking heeft de bevrijding meegemaakt’, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/18/12-procent-van-de-huidige-bevolking-heeft-de-bevrijding-meegemaakt> (geraadpleegd 10 november 2021).
- ‘DE OOGGETUIGE: Ervaar de Tweede Wereldoorlog door hun ogen’,

- <https://journalistiekzwolle.nl/blog/de-ooggetuige-ervaar-de-tweede-wereldoorlog-door-de-ogen-van-een-overlevende/> (geraadpleegd 10 november 2021).
- ‘Wie en wat herdenken we?’, <https://www.4en5mei.nl/herdenken/wie-en-wat-herdenken-we> (geraadpleegd 10 november 2021).
- ‘Je moet op 4 mei niet de daders herdenken’, <https://www.trouw.nl/nieuws/je-moet-op-4-mei-niet-de-daders-herdenken~b4a1ba72/> (geraadpleegd 10 november 2021).
- ‘Wie en wat herdenken we?’, <https://www.4en5mei.nl/herdenken/wie-en-wat-herdenken-we> (geraadpleegd 10 november 2021).
- ‘The Kingdom of the Netherlands in the Second World War’, <https://www.niod.nl/en/publications/het-koninkrijk-der-nederlanden-in-de-tweede-wereldoorlog> (geraadpleegd 17 november 2021).
- ‘Essentie 4 en 5 mei bestaat niet’, <https://historiek.net/essentie-van-4-en-5-mei-bestaat-niet/46975/> (geraadpleegd 16 november 2021).
- ‘De roze krans die de Dam niet op mocht’, <https://www.gaykrant.nl/2020/05/01/de-roze-krans-die-de-dam-niet-op-mocht/> (geraadpleegd 16 november 2021).
- ‘Rutte: excuses voor houding regering ten aanzien van Holocaust’, <https://www.parool.nl/nederland/rutte-excuses-voor-houding-regering-ten-aanzien-van-holocaust~b00b1d20/> (geraadpleegd 23 november 2021).
- ‘Holocaust Namenmonument geopend: 'Fantastisch dat het er na 15 jaar strijd is'’, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5254658/monument-holocaust-amsterdam-onthuld>(geraadpleegd 23 november 2021).
- ‘Monument van Trots’, <https://ihlia.nl/events/monument-van-trots/> (geraadpleegd 25 januari 2022).
- ‘Rutte: excuses voor houding regering ten aanzien van Holocaust’, <https://www.parool.nl/nederland/rutte-excuses-voor-houding-regering-ten-aanzien-van-holocaust~b00b1d20/> (geraadpleegd 23 november 2021).
- ‘Essentie 4 en 5 mei bestaat niet’, <https://historiek.net/essentie-van-4-en-5-mei-bestaat-niet/46975/> (geraadpleegd 16 november 2021).
- ‘De roze krans die de Dam niet op mocht’, <https://www.gaykrant.nl/2020/05/01/de-roze-krans-die-de-dam-niet-op-mocht/> (geraadpleegd 16 november 2021).
- ‘The Kingdom of the Netherlands in the Second World War’, <https://www.niod.nl/en/publications/het-koninkrijk-der-nederlanden-in-de-tweede-wereldoorlog> (geraadpleegd 17 november 2021).
- ‘Zoekopdracht “homo” voor de periode 01-01-2000 tot 31-12-2005’,

[https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%22homo%22&page=1&sortfield=datedesc&cql%5B%5D=\(date+_gte_+%2201-01-2000%22\)&cql%5B%5D=\(date+_lte_+%2231-12-2005%22\)&coll=ddd](https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%22homo%22&page=1&sortfield=datedesc&cql%5B%5D=(date+_gte_+%2201-01-2000%22)&cql%5B%5D=(date+_lte_+%2231-12-2005%22)&coll=ddd) (geraadpleegd 18 februari 2022).

‘Dat Nooit Meer – Never Again’, <https://bmg-nlchr.nl/article/view/URN%3ANBN%3ANL%3AUI%3A10-1-109964> (geraadpleegd 23 februari 2022).

‘De Wereld in Oorlog’, <https://tvenradiodb.nl/index.php/14681/de-wereld-in-oorlog.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

‘Door de Jaren Heen’, <https://tvenradiodb.nl/index.php/69998/door-de-jaren-heen.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

‘Oorlogswinter’, <https://tvenradiodb.nl/index.php/7783/oorlogswinter.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

‘De Laatste Fase’, <https://tvenradiodb.nl/index.php/62638/de-laatste-fase.html> (geraadpleegd 24 januari 2022).

‘1940-1945 in Tekst en Muziek’, <https://tvenradiodb.nl/index.php/2807/1940-1945-in-tekst-en-muziek.html> (geraadpleegd op 24 januari 2022).

‘Homonos – Beeld en Geluid’, <https://wiki.beeldengeluid.nl/index.php/Homonos> (geraadpleegd 20 januari 2022).

‘geschiedenis-vermoorde-homoseksuelen-behoeven-geen-krans’, <https://winq.nl/articles/224878/geschiedenis-vermoorde-homoseksuelen-behoeven-geen-krans/> (geraadpleegd 11 maart 2022).

Kranten

‘Koninklijk paar in Westerbork’, *De Tijd* (6 mei 1970).

‘Dag van Bezinning’, *Algemeen Dagblad* (6 mei 1970).

‘Homofielen protesteren tegen arrestaties’, *Algemeen Handelsblad* (6 mei 1970).

‘Enno den Daas: volgend jaar wèl een krans’, *Trouw* (9 mei 1970).

‘Nieuwe maatschappij’, *De Volkskrant* (9 mei 1970).

‘Dodenherdenking’, *Algemeen Handelsblad* (14 mei 1970).

‘VVD betreurt weigering krans’, *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1970).

‘AJAH-krans’, *Trouw* (23 mei 1970).

‘Homo’s eisen uitkeringen na vervolging’, *NRC Handelsblad* (8 juli 1982).

‘Homo’s krijgen geen oorlogsuitkering’, *Algemeen Dagblad* (10 augustus 1983).

‘Geen uitkering voor in oorlog vervolgde homo’s’, *NRC Handelsblad* (10 augustus 1983).

‘Pleidooi voor erkenning van vervolgde homo’s’, *De Waarheid* (12 augustus 1983).

‘“Homo’s niet vervolgd, ook geen uitkering”’, *Het Parool* (27 december 1985).

‘Homo-vervolging door nazi’s geen grond voor WUV-uitkering’, *De Waarheid* (27 december 1985).

‘Uitkering voor vervolgte homo’s bepleit’, *De Volkskrant* (9 april 1986).

‘Homo’s onder wet oorlogsslachtoffers’, *Trouw* (18 april 1986).

‘Eindredacteur wijzigt opzet van ‘Homonos’’, *Trouw* (5 mei 1987).

‘HomoNOS belicht één thema per keer’, *De Volkskrant* (5 mei 1987).

‘Homo-monument’, *NRC Handelsblad* (1 september 1987).

‘Van Thijn: tolerantie is geen wetsovertreding’, *Het Parool* (4 september 1987).

‘Geen zieligheid op een sokkeltje’, *De Waarheid* (4 september 1987).

‘Monument’, *De Telegraaf* (9 september 1987).

‘Den Haag krijgt internationaal homo-monument’, *Algemeen Dagblad* (3 december 1987).

‘in iedere stad en dorp een homomonument’, *De Volkskrant* (26 maart 1988).

‘Twentse textiel in tv-drama’, *De Volkskrant* (26 maart 1988).

‘In iedere stad en dorp een homomonument’, *De Volkskrant* (26 maart 1988).

‘Jackson weet niets van homomonument’, *Algemeen Dagblad* (30 maart 1988).

‘Uitkering homoseksuele oorlogsslachtoffers blijft’, *NRC Handelsblad* (12 juli 1988).

‘‘Homo’s wel degelijk vervolgd in de oorlog’’, *Trouw* (17 juli 1988).

‘Riod: ‘Homoseksuelen werden niet vervolgd’ Universitaire werkgroep: ‘Een onbewezen constructie’’, *De Waarheid* (23 juli 1988).

‘Vervolging homo’s’, *Trouw* (28 juli 1988).

‘Ontwerp voor internationaal homomonument’, *De Waarheid* (29 december 1988).

‘Homoprogramma ‘Zo op zondag’ bij Ikon-tv’, *Limburgsch Dagblad* (16 augustus 1991).

‘Vrolijk homo-magazine zonder underdog-gedrag’, *NRC Handelsblad* (17 augustus 1991).

‘Ikon zendt selectie van Engels homo-programma uit’, *Algemeen Dagblad* (28 mei 1991).

‘Selectie’, *NRC Handelsblad* (7 september 1991).

‘Actueel’, *Het Parool* (7 september 1991).

‘‘Zo op zondag’, zo ijzersterk kan televisie zijn’, *Algemeen Dagblad* (10 september 1991).

‘IKON met eigenzinnig en afwisselend homo-magazine’, *Leidsch Dagblad* (14 augustus 1992).

‘Liefde tussen Hilda en Gerda mooi ingetogen geportretteerd’, *Trouw* (15 augustus 1992).

- ‘Homomonument tegen onderdrukking’, *Trouw* (1 oktober 1993).
- ‘Zanger Jan Rot zes weken lang opgewekte presentator - Homo-magazine herleeft bij RTL5’, *Brabants Dagblad* (18 oktober 1995).
- ‘Seelen laat SS -ers vrijuit spreken; Documentaire Joost Seelen geeft Nederlanders bij Waffen-SS een gezicht’, *NRC Handelsblad* (21 april 2011).
- ‘Bioscoop/studio K. Twee cultklassiekers’, *Het Parool* (5 september 2017).